

Валерій Марценюк

**Трагічна любов
отамана
Артема**

Вінниця 2010 рік.

ББК 84 Укр6

М49

Марценюк В.П.

Трагічна любов отамана Артема: історична повість. - Вінниця: ПП „Радіоінформ”, 2010. – 200 с.

ISBN 978-966-2375-06-0

В цій книзі описана трагічна історія останніх років життя курінного Армії Української Народної Республіки, отамана Артема Онищука, який керував національно-визвольним рухом селян Брацлавщини (теперішні Тиврівський та Немирівський райони Вінницької області) у 1920 – 1921-му роках проти більшовицької окупації України. Це історія українського патріота підступно обманутого більшовицькою владою та жорстоко зраженого коханою жінкою.

ББК 84 Укр6

ISBN 978-966-2375-01-5

© Марценюк В.П.

© Изд. «Радіоінформ»

Від автора

Мій батько, Марценюк Пантелій Іванович, народився та прожив значну частину свого свідомого життя у селі Колюхів, колишнього Брацлавського повіту (тепер Тиврівський район Вінницької області). У своїх спогадах, опублікованих в першій частині трилогії „Над Бугом-рікою”, він згадував трагічну долю відомого отамана Артема, керівника народних повстань 1920

– 1921-го років на теренах Брацлавщини. При більш детальному ознайомленні з цією яскравою особистістю виявилось, що Артем Євгенович Онищук, уродженець сусіднього з Колюховом села Соколинці, являється нашим порівняно недалеким родичем. Так батькова двоюрідна

сестра Анастасія Григорівна Кулібабчук (дочка його рідного дядька Григорія Марценюка) вийшла перший раз заміж за племінника Артема Онищука - - Костянтина Кулібабчука, та мала у цьому шлюбі двох дочок – Тамару і Тіну. Мати Костянтина, Тетяна Кулібабчук (дівооче прізвище Онищук) була рідною сестрою Артема.

Найбільш відомим та доступним літературним твором, який описує підступне знищення отамана Артема і його загону більшовицькою владою, є оповідання Ерика Котляра „Конец бандитской вольницы”, опубліковане у тенденційному збірнику оповідань про відомих чекістів. Не маючи інших історичних джерел, мій батько у своїй книзі теж виклав, майже повністю спотворену радянським офіціозом версію завершення життєвого шляху народного отамана. У викладі Е.Котляра, ця історія була явно наведена з метою облагородити жорстоку підступність образу основної героїні оповідання – Ельзи Грундман.

Ознайомившись з іншими, але вже документально підтвердженими історичними джерелами, я дійшов висновку, що є нагальна необхідність іще раз розкрити образи героїв історії Котляра зовсім з іншої їх сторони. Виходячи з

цього було опрацьовано ряд історичних праць, архівних матеріалів та інших супутніх джерел з метою визначити найбільш історично-правдивий опис подій, що призвели у грудні 1921-го року до розстрілу Артема Онищука. Звичайно, що повністю відтворити події майже дев'яносторічної давності не є можливим. Тому автором було прийнято рішення підготувати художній твір, з його допустимими відхиленнями від лінії історичної правди.

Особливу вдячність автор хоче висловити кандидату історичних наук Костянтину Вікторовичу Завальнюку за надані ним матеріали, що ґрунтуються на дослідженні архівних джерел Державного архіву Вінницької області.

В.П.Марценюк

Зміст повісті

1. Останній похід Дієвої армії УНР.....	7
2. На рідну Брацлавщину.....	17
3. Грудневий рейд об'єднаного загону.....	24
4. Повстанські райони на Україні.....	57
5. Повернення на Батьківщину.....	78
6. Ельзо – любов моя.....	85
7. На пошуки отаманів.....	107
8. Підпільний центр.....	127
9. Боротьба з продзагонами.....	138
10. Загін Північної повстангруппи.....	157
11. „Наречена” смерті.....	169
Епілог.....	187
Історичні та літературні джерела.....	193

1.Останній похід Дієвої армії УНР

21-го листопада 1920-го року Дієва армія Української народної республіки практично припинила своє існування. Ряд фатальних помилок Головного отамана, по суті дубльовані командармом Михайлом Омеляновичем-Павленком, який так і не наважився діяти всупереч волі Симона Петлюри, призвела до втрати ініціативи в наступі, який розвивався з території Польщі через Вінниччину у напрямку центральної України. Трагедія української армії завершилась, однак до завершення трагедії українського народу ще залишались довгі роки і десятиріччя [1].

Курінний Артем Онищук відступав разом з залишками свого куреня у напрямку залізничної станції Волочиськ, де мала бути організована переправа особового складу через річку Збруч на територію Західної України, що відходила до Польської республіки. Особовий склад куреня за ці десять днів, що пройшли в безперервних боях розпочинаючи з десятого листопада, скоротився у своїй чисельності з чотирьох сотень до восьмидесяти активних шабель. В тому, що червоні розпочнуть незабаром свій наступ на

українські території, які відходили їм за Ризьким договором, не сумнівався ніхто. Були тільки деякі сумніви, що цей наступ буде розпочатий саме десятого листопада і саме о сьомій годині ранку.

Командування української армії, отримавши результати Ризького мирного договору, теж планувало стати до наступу з метою подальшого визволення України від червоної московської навали. Тепер уже всім стало зрозуміло, що поляки свої територіальні питання вирішили і подальша збройна боротьба лягає одноосібно тільки на плечі двадцятитисячної української армії, якій протистояла майже мільйонна армія Радянської Росії.

Сьомого листопада на військовій нараді у містечку Ялтушків командарм армії УНР Омелянович-Павленко оголосив рішення призначити наступ на 11-12 листопада 1920 року. Перемир'я, що розпочалось між воюючими сторонами 18-го жовтня 1920-го року закінчувалось дев'ятого листопада. Здавалось цілком логічним було б розпочати воєнні дії зразу ж по завершенню терміну перемир'я вже десятого листопада. Ці дії можна було б розпочати і набагато раніше, враховуючи той факт, що керівництво УНР не було

однією з сторін у ризьких переговорах, а тому й не брало на себе зобов'язань по припиненню бойових дій.

Таку позицію обстоював командир 3-ї Залізної дивізії армії УНР генерал-хорунжий Олександр Удовиченко. Він слушно зауважував, що переговори в Ризі, де українська сторона була представлена тільки маріонетковим урядом радянської України, який діяв у Харкові, не можуть проходити в інтересах української державності. Тому підписання мирного договору між поляками з однієї сторони і червоною Росією з іншої призведуть тільки до чергового перерозподілу території України між Польщею та Росією. А тому потрібно продовжувати боротьбу та розраховувати на власні сили.

За думкою Удовиченка Армія УНР повинна відновити воєнні дії тоді, коли буде більше шансів на перемогу. Очікувати результатів конференції у Ризі не було жодної потреби, все було і так повністю ясно. Переконливі аргументи Удовиченка вплинули на командарма Омеляновича-Павленко і він провів опитування командирів дивізій. Результати опитування спонукали командарма віддати наказ армії УНР перейти першого

листопада 1920-го року у наступ, щоб знову кинутись на ворога, який ще не встиг в повній мірі оправитись від поразок попередньої кампанії.

Однак, за декілька годин до початку наступу, командарм несподівано віддав наказ його відкласти. Це була вже друга з ряду найбільш фатальних помилок керівництва УНР, що беззаперечно і призвели до повної поразки національно-визвольних змагань українського народу. Перша фатальна помилка Симона Петлюри і його оточення у передостанній визвольній компанії, полягала у втягуванні української армії у стан перемир'я, в той час, як її наступ на терени України успішно розвивався. До третьої з фатальних помилок керівництва армії УНР слід віднести явну втрату ініціативи у часі початку наступу уже після закінчення перемир'я.

Залишки куреня Артема Онищука прискорено рухались польовими дорогами з містечка Сатанів у напрямку Волочиська. Був розрахунок виїхати на дорогу Проскурів-Волочиськ, оминувши справа містечко Війтівці. Вершники були дуже втомлені останніми боями з переважаючими силами червоних і буквально падали з ніг. Вечоріло, тому Артем вирішив зупинитись на нічліг десь за

Війтівцями біля виїзду на дорогу, з тим щоб дати своїм козакам хоч невеликий перепочинок. Звичайно, бажано було б проскочити шлях до Волочиська чим швидше, з тим щоб стати на спочинок вже на польській території. Проте була надія, що і червоним потрібно відпочивати, а тому вони теж ймовірно призупинять свій наступ у нічний час. А вранці, тільки на перші промені сонця оголосять про настання світанку, курінь не більш як за півгодини промайне той десяток кілометрів, що zostались до переправи.

Побачивши обіч виїзду на дорогу Проскурів-Волочиськ невеликий сосново-листяний лісок, Артем дав команду куреню завернути в той лісок і зупинитись на ночівлю. Вершники спішились, прив'язали коней до стовбурів навколишніх дерев, і розпочали потихеньку готувати собі нехитру вечерю та стелити постелі з листя та гілок. Наступила вже третя декада листопада. Подільські ночі ставали все прохолоднішими і прохолоднішими та періодично супроводжувались пронизливими вітрами з дощем. Хоча період заморозків ще не розпочався, однак нічна температура вже інколи знижувалась до трьох-

п'яти градусів, що не додавало особливого комфорту годинам нічного відпочинку.

Розпорядившись через свого помічника виставити зовнішню охорону стоянки, Артем і собі розпочав вимощувати місце для ночівлі. Знайшов невелику заглибину між коренями старої липи, наламав гілок ліщини та застелив їх зверху шаром сухого листя. До того, як готувати постіль у лісі, Артем був при звичаєній ще з дитинства. Недаремно він виріс та змужнів у мальовничому подільському селі Соколинці, що розкинулось на одному з берегів річки Південний Буг [2].

По обох берегах цієї річки, як в сторону села Кліщів, так і в сторону сіл Потуш, Шендерів та Никифорівці росли гарні ліси та лісочки. І Артем не раз у дитинстві, спочатку з батьком, а потім і гуртом з своїми товаришами блукав по тих лісах та лісочках, розшукуючи гриби, або ставлячи пастки на лісову звірину. Інколи в лісі їх заставала темна ніч, і вони часто залишались там на ночівлю. Батько з матір'ю та сестри Артема вже добре знали ту звичку сина та брата, а тому особливо не турбувались, очікуючи на його повернення наступного дня.

Осіння ніч пройшла доволі тихо і спокійно, тільки з сторони Волочиська долинав приглушений гул потягів та бронепоїздів, що спішно відходили по мосту через Збруч на польську сторону. З дороги, що пролягала обабіч ліска, цілу ніч долинав скрип безлічі возів, які рухались не зупиняючись у темноті в напрямку Волочиська. Коли перші промені сонця пробились крізь лісову гущавину Артем прудко підхопився на ноги і в лісі гулко пролунала його команда:

- Увага! Всім швидко піднятися та готувати коней.

За десять хвилин курінний віддав наступну команду.

- По конях, за мною.

Курінь потихеньку вибрався на дорогу і тільки-но збирався направитись в сторону Волочиська, як хтось із козаків вигукнув:

- Друже курінний, дивись, справа червона кіннота!

І дійсно, зі сторони Війтівців на Проскурівській дорозі показала голова великої колони кінноти. Судячи по вершнику у червоному кашкеті, що летів на чолі колони, то була кінна бригада Котовського. Враз над куренем Артема і колоною котовців

розпочала вибухати шрапнель. Це батарея з восьми гармат Залізної дивізії відкрила вогонь по червоним. Зрозумівши, що гарматний вогонь своєї ж артилерії може накрити і вояків його куреня, Артем подав команду усім звернути з центральної дороги вліво у сусідній ярк. За кілька хвилин залишки куреня сховались від обстрілу у тому ж ліску, де провели попередню ніч.

Котовці теж не пішли в наступ прямо на батарею Залізної дивізії, а звернули з дороги вправо і розпочали обхідний маневр з тим, щоб зайти гармашам з тилу. Розстрілявши усі свої набої, та розтрощивши при цьому батарею червоних, що зненацька вискочила з Війтівець на відкриту місцину, батарея Залізної дивізії розпочала швидкий відступ у сторону Волочиська.

Спішившись у лісочку, Артем організував кругову оборону з козаків куреня, після чого зібрав на галявині вцілілих сотників та інших старшин. Старшини повагом розсілись на галявині, а курінний звернувся до них з такими словами:

- Панове-браття! Усі ми бачимо, що Дієва армія, опинившись сам на сам з більшовицькими ордами, зазнала нищівної поразки. Поляки нас зрадили і уклали з червоними ганебний мир, за

яким мають нас роззброїти, інтернувати та кинути у табори. Наша задача на сьогоднішній день полягала в тому, щоб відійти на правий берег Збруча і скласти зброю. Ми ще можемо це зробити, переправившись через річку у зручному для цього місці. Звичайно, через міст у Волочиську нам це не вдасться, бо там вже котовці, але брід в іншому місці знайти ще можна, річка тут не дуже глибока та широка.

- Проте, браття, ми можемо показати і грабіжникам-більшовикам, що не все то мед, що ним здається, - продовжив курінний свою мову.

- А тому я хочу запропонувати вам, панове старшини, інший, більш лицарський вихід з цієї ганебної ситуації. Ми повернемося назад, на терени наших рідних Гайсинщини та Брацлавщини, звідки більшість з вас родом, щоб продовжити боротьбу. Адже дома і рідні стіни допомагають. Прошу, панове, висловлюватись, хто яку думку має.

Деякий час на галявині стояла тремтлива тиша, яку порушувало тільки ледве чутна тріскотня пострілів далекого бою. Цю тишу першим порушив сотник Галайда:

- Панове козаки! Всі ми разом пройшли ту криваву дорогу, що пролягла нам з листопада 1919 року, коли під ударами, як білих так і червоних ми змушені були відступити на польські терени. Тоді ми були союзниками поляків і вони до нас відносились з певною повагою, бо розраховували на підтримку у боях з більшовиками. А тепер ми хто для них будемо?! Так звичайно, ми будемо просто бидлом, будемо їх холопами, як це було вже не раз у нашій історії. Тому я підтримую думку курінного про повернення до рідних країв.

Наступним слово взяв чотовий Ковальчук:

- Браття! Не хочу я спокійно сидіти десь на чужині під сторожею польських жовнірів та перейматись думкою, що дома моїх батьків, братів і сестер грабують клятї більшовики. Тому я теж голосую за повернення.

Коли по черзі висловились усі старшини, виявилось що бажаючих інтернуватись до польських таборів серед присутніх немає, а тому зголосились за повернення до рідних місць. На завершення ради курінний Онищук сказав таке:

- Панове старшини! Ситуація у нас склалась така, що з цього моменту ми з стройового куреня Дієвої Армії УНР перетворюємось на самостійний

повстансько-партизанський загін, а тому я не хочу щоб у наших лавах хтось залишався з примусу. Прошу вас запропонувати усім козакам, хто бажає перейти у Польщу, зголоситись до мене і вони можуть сьогодні ж залишити наш табір.

Коли ранком наступного дня курінь Армії УНР, а тепер вже повстансько-партизанський загін під проводом отамана Артема вирушив у зворотну дорогу до рідних осель, з його лав відділилось дев'ять вершників, які повернули своїх коней в сторону Збруча.

2. На рідну Брацлавщину

Шлях тепер уже повстансько-партизанського загону отамана Артема Онищука пролягав на рідну Брацлавщину через містечка Ярмолинці, Віньковці, Ялтушків, Копайгород, Шпиків, Тиврів. Старшині та козакам загону було зрозуміло, що отаман хоче повернутись у рідні місця, які він знав як п'ять пальців на своїй руці. Це дозволило б загонові певний час маневрувати, уникаючи прямих сутичок з більшовицькими військами. В той же час повністю таких сутичок уникати все ж не

вдавалось. Більшовики, звільнивши внаслідок миру з поляками свої регулярні військові частини, кинули їх на боротьбу з залишками Дієвої Армії УНР та регіональними повстанськими загонами.

Одним із таких загонів був загін Марусі Соколовської, який під тиском переважаючих сил більшовиків відступив з рідного Горбулева, що під Радомишлем, на терени Брацлавщини. Ситуація змусила отаманів Артема та Марусю об'єднатись у боротьбі проти спільного ворога. Окрім загону Марусі Соколовської на початку грудня 1920-го року до загону Артема Онищука приєднались також загони отаманів Лихо, Якубенка та Вінтоненка. Об'єднаний загін, під загальним командуванням Артема у цей час нараховував більше п'яти сотень чоловік і мав на озброєнні цілу батарею з восьми гармат [3].

Перша зустріч отаманів Артема Онищука та Марусі Соколовської відбулась у будинку лісника, що знаходився біля села Никифорівці Брацлавського повіту. Будинок цей був побудований у центрі досить великого лісу, який простягався між селами Потуш та Никифорівці, і знаходився на значній відстані від основних доріг. Це дозволяло Артему надійно організувати

охорону розмістивши по околицях лісу дозорні пости. Будинок лісника з господарськими будовами був побудований доботно і дозволяв забезпечити розміщення усіх семи десятків козаків загону Онищука.

Артем і раніше, воюючи у загонах Ананія Волинця, зустрічався з братами-отаманами Соколовськими, але їх наймолодшу сестру Олександру, котра, як отаман, прийняла псевдонім Маруся, бачив сьогодні вперше. Перед ним стояла струнка, невеличка за зростом, ще зовсім юна дівчина, що була одягнута по-мужеськи в теплий кожушок. Кожушок був переперезаний патронними стрічками та поясом, на якому висіли кобура маузера і коротка шабля. Перше на що звернув увагу Онищук, так це на гострий погляд очей отаманші, що немов би пронизував усе його єство запитанням – хто ти є, і чи можу я на тебе покластись у бою? Цей юний погляд явно випромінював не жіночу лагідність, а швидше вояцький запал. Образ отаманші доповнював короткий карабін закинтий через її тендітне плече [4].

Отаманша їздила верхи, як заправський козак і досить добре володіла карабіном. Як і її брати,

була відважною, а серед повстанців користувалася заслуженим авторитетом. Не дивно, що після смерті братів вона перейняла провід над їх загоном.

Олександра Соколовська була останньою дитиною в родині вже немолодого козака Тимоша Соколовського, що з тільки з йому відомих причин прибував у глухе село Горбулів аж з Чигирин. Однак, саме в Горбулеві знайшов Тиміш ту жінку, яка народила йому вісьмох дітей. Явдоха, а так звали його жінку, походила з досить багатого роду місцевих міщан Квасніцьких. Оженившись, побудував Тиміш оселю поряд з церквою, у якій влаштувався працювати дяком. У цій церкві охрестив своїх чотирьох синів Степана, Василя, Дмитра, Олексія і трьох дочок Ганну, Віру, Устину, а в грудні 1902 року, четверту наймолодшу Олександрю.

Народженні все ж у козацькій сім'ї сини дяка Тимоша Соколовського не змогли не стати на захист української державності у 1918-му році. Першим у руки зброю взяв наймолодший син Тимофія Олексій, якому на той час було усього вісімнадцять років. Наприкінці листопада 1918-го року, почувши заклики Українського національного

союзу, він організував з молодих звитяжців Горбулева та навколишніх сіл Корчівки, Сліпиць, Головина свій перший загін і пішов з ним визволяти від гетьманців повітове містечко Радомишль. А потім довелось протистояти більшовикам, що прийшли з Росії грабувати український хліб, цукор, олію та сало. Цього разу піднялись супроти грабіжників Олексія попросив повітовий комісар Мордалевич, який з цією метою приїжджав до Горбулева. На чолі загону з двох сотень козаків знову пішов тоді Олекса вже більшовиків гнати з Радомишля.

На жаль, доля відвела Олексію дуже коротке життя і в січні 1919-го року він загинув. Трагедія сталася у містечку Коростишів на мосту через річку Тетерів. Прогнавши більшовиків із рідного повіту, він на чолі загону козаків повертався з Коростишева до Радомишля. І, раптом, з сусідньої з мостом хати пролунав смертельний постріл...

Шаблю отамана підхопив старший брат Дмитро. При ньому загін Олексія Соколовського збільшив свою чисельність до п'яти сотень вояків. Дмитро не менш вперто, ніж його брат, викурював з української землі грабіжницькі полки більшовиків, що як сарана повзли і повзли на Україну з голодної

Росії, зруйнованої революцією. Штабом загону повстанців на той час став керувати сивий, але ще не зломлений своїм 67-річним віком, батько Тиміш Соколовський. Отамани Олекса та Дмитро, хоча і були на чолі загонів, однак завжди прислухались до його мудрих порад .

Олександрі Соколовській на той час було тільки шістнадцять років. Вона щойно завершила навчання у четвертому класі Горбулівської гімназії і певний час вчителювала у церковно-приходській школі. У загонах братів Саша виконувала роль зв'язкової. Обдарована даром переконання, вона їздила по навколишніх селах та агітувала селян виступити на захист свого майна і осель. Зодягалась Олександра у коротку спідницю, синю чумарку, чоботи з острогами та сіру шапку з червоною стрічкою. На цій стрічці був виписаний синім чорнилом гарним каліграфічним почерком заклик: “Смерть ворогам України!”.

Бойовий шлях Дмитра, як і у його брата Олексія виявився теж досить коротким. На отаманському місці братів заступив Василь Соколовський, військова дорога якого виявилась іще коротшою. Невблаганна доля відвела братам Соколовським для боротьби з ворогами України

дуже мало часу. Після загибелі Василя, повстанську бригаду очолила наймолодша сестра, яка взяла собі імя-псевдонім Маруся і мала на той час усього тільки сімнадцять років.

Після злуки з іншими отаманами об'єднаний загін на початку грудня 1920-го року розташувався у старих окопах у лісі за десять верст від Гайсина. Цей укріплений район залишився ще з часів війни 1914-го року та призначався для організації нової лінії оборони у випадку відступу військ царської армії. Окрім глибоко виритих та добре облаштованих деревом окопних комунікацій тут також були непогано побудовані бліндажі та вогневі точки, що дозволяло розраховувати на зимівлю загону у цілком пристойних умовах.

Тому командування об'єднаного загону прийняло рішення провести підготовку бліндажів і комунікацій до зимового базування. Не зтягуючи цього питання увесь особовий склад приступив до приведення бази свого розташування до жилого стану. Розпочались роботи по укріпленню стін та дахів бліндажів, утепленню приміщень та встановленню в них дров'яних пічок. Окремим підрозділам, що мали через своїх козаків зв'язок з

місцевими селянами, вдалось навіть дістати та встановити в бліндажах залізні пічки-буржуйки.

Господарська частина зайнялась заготовлюванням провіанту, для чого на околиці бази періодично споряджались продовольчі загони. Ці загони, перш за все спорожнювали продуктові запаси навколишніх осередків більшовицької влади, які готувались для відправки в сусідню Росію. Звичайно, така діяльність не могла зостатись непоміченою владними структурами більшовиків, бойові частини яких на той час, в результаті миру з поляками, були повністю кинуті на боротьбу із залишками армії УНР.

3.Грудневий рейд об'єднаного загону

Відтак обживатись у теплих бліндажах повстанцям довелось недовго. Проти об'єднаного загону під проводом отамана Артема командування Червоної армії кинуло у бій 216-й полк 24-ї дивізії. Цей полк явно переважав у живій силі об'єднаний загін і тому на раді отаманів було вирішено не вступати з ним в прямі позиційні бої. Отамани прийняли рішення застосувати тактику

партизанської рейдової війни, яка полягала у постійній зміні місця дислокації загону. Така тактика повинна була дати можливість спробувати уникнути повного знищення загону.

Інформацію про підготовку каральної операції проти повстанців передав у штаб повстанського загону один із працівників гайсинської міліції Петро Кендзик. Ще у 1917-му році він розпочав працювати у гайсинській повітій міліції під керівництвом Ананія Волинця, та так і продовжував свою службу при радянській владі. Петро всі ці буремні роки сумлінно виконував свої обов'язки по підтриманню революційного порядку у Гайсинському повіті і був залишений на цій службі радянською владою. В той же час він в душі щиро співчував борцям за українську ідею, а тому і не втримався, щоб не повідомити Артема Онищука про прибуття в місто частин 216-го полку.

В ці дні повітова міліція отримала оперативне розпорядження ЧК про необхідність підготовки особового складу в Гайсині та навколишніх селах і містечках до сприяння наступу 216-го полку на загін Артема. Отримавши розпорядження повідомити міліцію містечка Гранів, Петро сів на свого коня, що був прив'язаний у повітці повітової міліції та

направився на окраїну Гайсина. Там на вулиці Яблуневій проживала сім'я його рідного брата Миколи. Самого Миколи дома не виявилось, була тільки його дружина Ганна, огрядна жіночка середнього віку та зросту, з яскравим рум'янцем на щоках, яка до того ж доводилась Петру кумою по молодшому сину. На подвір'ї біля реманенту порався також один з племінників Петра - Павло.

- Доброго дня Ганно! А де це мій непосидючий брат гуляє, що таку гарну жіночку залишає на самоті? – обережно звернувся лагідним тоном Петро до жінки, знаючи про її гострий язик.

- Та де ж він може бути, казав, що на рибалку йде, щоб рибки на вечерю упіймати. Але не дуже я йому вірю, знаю що до молодиць ласий, то згодом піду перевірю у який став він своє вудилище закидає, - також майже жартома відповіла Ганна.

- То сходи, кума, сходи та перевір, а поки що насип мені свого смачного борщу, бо як той пес зголоднів на клятій роботі. Та поклич сюди Павла, допомога його мені тут терміново знадобилась. Хочу послати його в Гранів з повідомленням для тамтешньої міліції, - проговорив Петро.

- Та ти що, Петро, він ще майже дитина, мо, що ще там тобі наплутає! – не втерпіла, щоб щось не заперечити, Ганна.

- Та ні, вибач, вже шістнадцятий рік йому йде, яка ж він ще дитина. Та й нехай привчається до справи, може вдасться його до нас на роботу прилаштувати, - заперечив кумі Петро.

Почувши про роботу, Ганна більше не стала заперечувати куму, насипала йому гарний полумисок паруючого борщу, поклала поряд ложку, цибулину, окраєць хліба та пішла собі поратись по господарству. Прислухаючись до діалогу матері з дядьком, Павло поволі підійшов до столу з німим запитанням у очах.

- Сідай племінничку, та послухай мене уважно. Добре пообідай, потім візьмеш коня і поїдеш у містечко Гранів до тамтешнього начальника міліції Грищенка. Повідомиш йому розпорядження, щоб приготував свій загін самооборони до можливих восьмого числа бойових дій між повстанцями, що знаходяться в гайсинському лісі та червоними військами, - напівголосно розпочав Петро розтлумачувати племіннику суть завдання.

- І ось, Павле, далі слухай дуже і дуже уважно. Поїдеш до Гранова по дорозі, але на зворотному шляху, коли вже стемніє, стиха завернеш до лісу. Там знаходиться загін повстанців під проводом Артема Онищука. Знайдеш отамана, тільки йому одному без свідків, передаси від мене привіт і розкажеш ту ж інформацію, що її ти повезеш у Гранів, - завершив Петро свій інструктаж.

- А я встигну до вечора повернутись додому? – в очах у Павла промайнув неприхований острах.

- Думаю, що до опівночі повернешся. Але май собі на увазі, що про прогулянку лісом нікому ні слова, бо тут легко можна втратити голову. Добре затямив?! - промовивши ці слова Петро закінчив обідати та прудко піднявся з-за столу.

Після обіду, Павло щоб обійтись без чергових напучувань матері, яка поралась біля печі, крадькома прошмигнув у конюшню, осідлав коня та, підганяючи його лозиною, прудко поскакав по дорозі у напрямку Гранова.

Ще звечора сьомого грудня, не очікуючи нападу червоних, що мав, за інформацією з Гайсина, відбутись завтра вранці, колона об'єднаного загону вирушила в дорогу. Колону, яка

розтягнулась на півкілометра по дорозі у напрямку села Шура-Бондурівська, на прудкому гнідому коні очолював сам отаман Артем. За ним рухались козаки його загону, потім козаки загонів отаманів Марусі, Вінтоненка та Якубенка. В центрі колони розташовувався кінний обоз з провізією та гарматна батарея із боєзапасом. Замикав колону ар'єргард з козаків отамана Лихо. Таке розташування колони об'єднаного загону дозволяло швидко, у випадку нападу червоних, розгорнути оборону навколо центрального ядра колони, що складалось з обозу та гармат. Окрім того, голову колони та її хвіст контролювали найбільш досвідчені у бойовій справі отамани.

Тут слід зупинитись на тому, що як Артем Онищук, так і отаман Лихо, зовсім не були „отпетыми бандитами”, чи „матерыми уголовниками”, як про те розпиналась на усіх газетних шпальтах та по всіх кутках України пропагандистська машина радянської влади. Така характеристика підходила швидше усього до червоного героя-комбрига Котовського, який у ті буремні роки протистояв армії УНР та повстанцям. Той дійсно у свій час був і бандитом і „матерым

уголовником”, отримавши за це десять років каторги та судовий присуд до „вищої міри”.

В той же час як Лихо, так і Артем Онищук були бойовими офіцерами спочатку царської, а потім армії Української народної республіки, що пройшли добрий вишкіл румунського фронту, а потім фронтів армії УНР.

Окремо слід зауважити, що отаман Лихо (а це було псевдо отамана, справжнє прізвище якого було Дорошенко) був у свій час, як і Артем Онищук, кадровим офіцером армії УНР. У 1919-му році Симоном Петлюрою йому було присвоєно чин підполковника армії УНР, як командиру першого Надбужанського повстанського полку [5]. Дорошенко був сином священика Кам'янець-Подільської губернії, мав на той час вік тридцять три роки, знав декілька мов, був колишнім поручиком царської армії. Після відступу військ Директорії на територію Польщі, Дорошенко проживав у селі Четвертинівка, його тестем був бершадський священик.

Наприкінці 1920-го році Лихо організував повстанський загін із селян сіл Четвертинівки, Гордіївки та Летківки теперішнього Тростянецького району. Цей загін станом на дев'ятнадцяте

листопада 1920-го року нараховував біля тридцяти бійців. Однак вже 22-го листопада 1920-го року загін отамана Лихо, збільшившись до чотирьох десятків піших повстанців і двадцяти вершників, та на 37-й версті Христинівської залізниці (між Білоусівкою та Тростянцем) захопив більшовицький поїзд, що у місцевому лісі заготовляв дрова. Повстанці підірвали два вагони із снарядами, забрали багато зброї та набоїв, вбили співробітника Єлисаветградського Губернського ЧК, який керував командою поїзда, захопили у полон червоноармійців-новобранців. У відповідь на успішні дії повстанців більшовики в селі Летківка взяли сотню заручників, спалили одинадцять будинків, а на село наклали контрибуцію в розмірі п'яти мільйонів карбованців.

В кінці листопада 1920-го року Лихо провів формально-примусову (для введення в оману радянської влади) мобілізацію в селі Оляниця. Усе чоловіче населення села пристало до повстанців, завдяки чому його загін збільшився до чотирьох сотень. На той час у загоні знаходився навіть колишній помічник начальника міліції містечка Тростянець - Білявський, а також якийсь священик, що виконував обов'язки завгоспа. Загін отамана

Лихо у всьому нагадував регулярну військову частину: у ньому регулярно проводились стройові заняття, суворо дотримувалась дисципліна (козакам категорично заборонялися грабежі, пиятика тощо). За невиконання наказів винних карали шомполами, а якщо це було вдруге - то навіть і розстрілом.

Майже аналогічна біографія була у отамана Артема. Артем Євгенович Онищук народився 1891 року (за неточними даними) у селі Соколинцях Брацлавського повіту (тепер Тиврівського району). Батьки його були незаможними селянами, однак змогли забезпечити сину можливість отримати освіту, достатню для подальшої праці народним учителем. Артем ріс розумним та кмітливим хлопчиком. Навчаючись у церковно-приходській школі, цікавився церковною службою, що в подальшому допомогло йому у армійській службі [2].

Закінчивши однорічний педагогічний курс, і отримавши відповідне свідоцтво, Артем склав іспит у раді Вінницької церковно-учительської школи, у зв'язку з чим йому було присвоєно звання вчителя церковно-приходської школи. Будучи призваним перед початком війни 1914-го року до царського

війська він у 287-му Жмеринському полку видав себе за дяка та відправляв службу у полковій церкві.

Після початку імперіалістичної війни Артем воював на румунському фронті, де став повним георгіївським кавалером і отримав офіцерський чин прапорщика. Демобілізувавшись у 1917-му році, Артем повернувся до мирного життя і вчителював деякий час на Гайсинщині. Однак, вже в кінці 1918-го року він, відгукнувшись на заклики Ананія Волинця, в листопаді того ж року вступає до його загону, а дев'ятого лютого 1919-го року стає сотником четвертої сотні 61-го полку 19-ї дивізії Армії УНР [1]. Першим командиром цього полку, що був створений 25-го січня 1919-го року на базі куреня імені Симона Петлюри, був призначений підполковник Волинець. В подальшому Артем Онищук отримав чин курінного армії УНР (приблизно відповідає посаді командира батальйону сучасної армії).

Але знову повернемося до подій сьомого грудня 1920-го року, коли колона загону вирушила у свій рейд. Маршрут об'єднаного загону був прокладений отаманами в основному через ліси Гайсинщини розпочинаючи від села Шура-Бондурівська. Пройшовши через села Верхівку, Василівку,

В'язовицю, колона загону, під вечір наступного дня восьмого грудня, вийшла з лісового масиву біля села Бондурівка і направилась вже відкритою місцевістю у напрямку сіл Яри та Хвостівці (тепер це одне село Ковалівка).

Однак і червоні тим часом не дрімали. Їх командування, отримавши телефоном повідомлення з сіл, через які проходили повстанці, терміново передислокувало з Гайсина по залізничній колії Гайсин-Вінниця штабну роту 216-го полку. Роту швидко по тривозі завантажили у два товарні вагони та доставили вільним локомотивом на станцію Вітівці, що знаходилась буквально поряд з селом Яри. Дякуючи оперативній доставці, ця рота встигла зайняти оборону перед селом на шляху руху колони ще до вечора восьмого грудня.

Коли передова чота загону Артема наблизилась до окраїн села, то була обстріляна рясним градом куль. Втративши одного з козаків, роз'їзд повернув назад і спішився у видолинку перед селом. Позиція червоних була досить вигідною, вони зайняли оборону по краю сільського вигону. Обабіч цього вигону проходила польова дорога, яка вела з Бондурівки в село Яри.

Командир чоти одразу ж послав одного козака з донесенням до отамана. Надворі вже сутеніло, хоча була тільки п'ята година пополудні. Дорогу до села та навколишні поля груднева погода припорошила і підморозила легким сніговим покровом. Зима явно вступала в свої беззастережні права, не залишаючи осені жодного теплого дня.

Почувши часті постріли, колона зупинилась на відстані одного кілометра від села у невеликому лісочку. Незабаром один за одним помчали гінці до отаманів об'єданого загону з запрошенням терміново прибути на нараду до головного отамана. Артем, спішившись з свого коня, присів на край одного з обозних візків, очікуючи наближення отаманів. Йому було цілком зрозуміло, що на цей раз бою уникнути не вдасться. З одного боку, попереду колони розташувався заслін червоних, з іншого боку, позаду колони на п'яти наступав 216-й полк червоних. Виходу практично не було, потрібно було вступати у бій.

Усі отамани зібрались біля візка за якихось півгодини. Першою прискакала Маруся, потім Вінтоненко з Якубенком. Останнім прибув отаман Лихо. Спішившись, усі отамани розташувались на обозному візку поряд з Артемом. Першою запитання

задала, як то, напевно, і мало бути, запальна Маруся.

- Артеме, ми чули постріли зі сторони села, що там сталось? – ковтаючи слова від поспіху та хвилювання проговорила юна отаманша.

- Та сталось те, що й мало статись, тільки от не дуже очікувано. Я поки що не знаю, хто нам перепинив шлях, цілком можливо, що це місцевий міліцейський загін. Однак по рясності обстрілу мого передового загону, схоже на те, що там досить значна чисельність вояків, - трохи подумавши відповів Артем.

- Думаю, що нам потрібно спробувати провести гарну розвідку, перш ніж прийняти якісь заходи до бою. А без бою, теж аж ніяк – позаду на п'яти наступає 216-й полк, що йде за нами з під самого Гайсина, - продовжив свою думку Артем.

Наступним слово взяв отаман Лихо:

- Панове отамани, я підтримую думку Артема, що нам доведеться вступати у бій, бо інакше зостанемось і без обозу з провіантом і без гармат. Однак потрібно терміново провести стига ретельну розвідку та дізнатись, хто перед нами і скільки їх. Я пропоную розшукати в загонах і послати у розвідку

тих, хто народився, або жив у цьому селі, чи у селі Хвостівці – воно знаходиться поряд.

Тут в свою чергу подав голос отаман Вінтоненко:

- А знаєте що, у мене в загоні є один козак, на ім'я Охрім, то він саме із села Яри і буде.

Терміново послали посильного за Охрімом, який прибув за якихось десять хвилин. Коли Охрім підійшов до отаманів, то Артем промовив:

- Друже Охрім! Ми тебе покликали на допомогу, тому що ти з села Яри, що перед нами і, напевно, добре знаєш, як можна тихо проникнути в село та дізнатись, хто нам заступив шлях і скільки їх там. Але потрібно розвідку провести дуже обережно та дуже швидко, бо позаду нас полк червоних.

Похмурий Охрім, що трохи потерпав від того, чому це він терміново знадобився отаманам, тепер повеселів і бадьоро відповів:

- Не сумнівайтесь панове отамани, тут у мене багато родичів і побратимів, тож через годину-дві будемо усе знати.

- Добре Охріме, ти ж розумієш, як ми на тебе покладаємось. Тож не пізніш як через дві години чекаємо тебе з новинами, - закінчив свою думку Артем, - з Богом!

Охрім підніс руку до своєї шапки і тихо зник у сутінках. Отамани тим часом роз'їхались по своїх загонах, проінформували старшин про плани ради отаманів, розпорядились бути готовими до бою і по тому повернулись до попереднього місця збору. Охрім прибув навіть трохи раніше призначеного часу. Відхекавшись, він почав свою розповідь:

- Панове отамани, на жаль, перед нами не просто міліцейська залога. Міліція знаходиться поряд у селі Хвостівці у будинку сільської ради. Їх там шестеро, що теж досить щоб нас гарно постріляти, коли ми будемо проходити через село. А перед нами регулярна рота 216-го полку, яка була терміново сьогодні перекинута потягом з Гайсина, щоб організувати тут засідку. І вони це встигли зробити. У роті десь, за оцінками моїх односельців, біля сотні бійців, то вони можуть нанести нам відчутні втрати, особливо вдень.

Почувши оповідку Охріма отамани на деякий час притихли. Кожен думав над тим, що можна зробити, щоб втрати об'єднаного загону були якомога меншими. Першою, як завжди, озвалася Маруся:

- Охріме, а на твою думку, що нам потрібно було б зробити?

Охрім трохи помовчав, почухав потилицю, розгріб заскорузлими селянським пальцями свою чуприну, а потім стиха промовив:

- Я звичайно, тільки простий вояк, але на місці панів отаманів, я не чекав би до ранку, а напав би на тих червонозадих прямо сьогодні вечором, коли вони цього не дуже очікують.

- Добре Охрїме, дякуємо за розвідку і твою пораду. Тепер ти можеш, поки що бути вільним, але знаходься десь поряд, бо скоро нам знадобишся, - промовив Артем.

На хвилину над обозним візком запанувала крихка тиша, усі задумались над планом бою. Затим слово взяв отаман Лихо:

- Панове, думаю Охрім правий, треба використати фактор неочікуваності. Напасти на червоних потрібно коли засутеніє, обійшовши їх стиха зі всіх сторін. І розпочати баталію потрібно тільки опісля того, як їх обстріляє наша батарея. Хоча воно і майже поночі, та ми маємо гарних гармашів, то думаю навіть у цей час вони червоних шрапнеллю щільно накриють, - Лихо замовк та запитально подивився на Артема. Незважаючи на те, що він і був вищим за посадою та званням в армії УНР, проте мав значно менший бойовий

досвід і не приймав участі у Листопадовому поході Дієвої армії УНР 1920-го року.

- Я теж вважаю, панове-отамани, що саме так потрібно і зробити. Але додатково іще необхідно нейтралізувати міліцейську залогу у Хвостівцях, бо вони, почувши бій, влаштують нам по тому гарну засідку, - підвів підсумки по виробленню плану дій головний отаман об'єднаного загону.

- Пошлемо у Хвостівці Охріма з десятком піших козаків із мого загону, - додав свою думку до загального плану і Вінтоненко.

По завершенню ради отамани вирішили, що оточення роти червоних зі сторони поля бере на себе отаман Лихо, у загоні якого є багато піших козаків. А отамани Артем і Маруся із своїми кінними козаками нападуть на червоних із сторони дороги одночасно з пішими козаками Лихо. Напад відбудеться одразу ж по завершенню шістнадцятого пострілу батареї з восьми гармат. Гармати відкриють почерговий вогонь рівно о десятій годині вечора, коли усі бійці вийдуть на вихідні позиції.

В подальшому місцеві газети повідомили, що в ніч на дев'яте грудня 1920-го року в селі Яри (тепер - с. Ковалівка Немирівського району) повстанцями було вбито шістнадцять бійців 216-го полку 24-ї

дивізії. Одночасно в селі Хвостівці (нині – теж село Ковалівка того ж району) повстанці побили, а потім відпустили шість міліціонерів.

Того ж дня повстанці проходили через села Головеньки, Боблів, Байраківку, Луку-Немирівську, Никифорівці у напрямі села Колюхів. Згідно офіційних джерел, «жодних збитків... бандити не вчинили. Насилля над населенням з боку банди не було» [6].

Щоб дістатись до села Колюхів потрібно було переправитись на протилежну сторону річки Південний Буг. Ця річка розпочинається у теперішній Хмельницькій області, протікає через Вінницьку, Кіровоградську, Миколаївську області та, утворивши широке гирло, впадає у Чорне море за шістдесят кілометрів від міста Миколаїв. Біля села Никифорівці ріка вже досить широка та глибока, і хоча на той час вона вже місцями затяглась кригою, проте було б дуже необачно розраховувати переправитись по тій кризі на протилежний берег. Тому і взяв Артем, який виріс у цих місцях, напрям на поромну переправу, що знаходилась між селами Никифорівці та Колюхів.

Село Колюхів розташувалось на відстані приблизно з півтора кілометри від річки Південний

Буг [7]. В цю річку впадає малесенька притока, що розпочинається майже в центрі села з невеличкого джерела. По шляху протікання річечки в напрямі до Південного Бугу сільською владою з часом були побудовані широкі греблі, внаслідок чого утворилось декілька ставків. На початку двадцятого століття у селі нараховувалось три ставки, потім з часом їх кількість збільшилась вдвічі.

Назва села “Колюхів”, судячи з усього, походила від слова “колюхи”. Так від переправи через річку Південний Буг до села пролягає польова дорога, біля якої колись росли густі зарослі дикого терну всипаного колюхами до такої степені, що продертись через них було майже неможливо. Напевно саме тому в цих заростях і поселились перші жителі з тим, щоб знайти хоч якийсь захисток від частих набігів татар. З часом ці зарослі потроху розпочали зникати і тепер важко знайти навіть їхні сліди.

Через річку Південний Буг у її найвужчій частині, була налагоджена переправа до села Никифорівці за допомогою порому. Біля переправи зі сторони Колюхова знаходиться досить глибоке озеро-стариця, яке з'єднується невеликою

протокою з річкою. Вода в озері була такою прозорою, що місцями проглядалось дно із зграйками грайливих рибок, що шмигали з сторони в сторону розшукуючи собі поживу.

Через поромну переправу селяни навколишніх сіл Колюхова, Соколинець, Канави та Дзвоники часто їздили на ринок до міста Немирів і також до центру повіту містечка Брацлав. Для того щоб не доводилось довго очікувати зустрічних подорожніх на переправі майже постійно знаходився поромник. Оплату за свою працю він отримував від тих людей, яких переправляв через річку. На пагорбі біля переправи був викопаний земляний курінь, у якому влаштували гарну дров'яну пічку. Це дозволяло поромнику знаходитись на переправі також і в холодні осінні та весняні місяці. Зимою річка перемерзала і тоді через неї їздили саньми та ходили пішки.

Пором приводився в рух поромником і людьми, які переправлялись через річку. Для цього на металевий трос, що закріплювався на стовпах, встановлених на протилежних берегах ріки, і проходив через два стовпи розташованих на одній із сторін порому, надівався спеціальний привід. Привід був у вигляді дерев'яної рукоятки з

отвором, через який просилювався трос. Привід легко пересувався по тросу при перпендикулярному положенні до нього. Коли привід завертали під кутом до троса, то його зчеплення з ним ставало настільки жорстким, що можна було тягнути пором по воді у потрібному напрямку. Пором мав вигляд великого дерев'яного квадратного корита з настеленою зверху дерев'яною палубою. Розміри сторін цього корита досягали десяти метрів, що дозволяло перевозити на ньому не тільки людей, але й худобу, коней та вози.

На окраїні села зі сторони, що вела від річки Буг знаходилась садиба професора психоневрології Миколи Попова. Будинок професора стояв на в'їзді до садиби, яка навкруги була обсаджена дубами, опоясана неглибоким ровом та огорожена колючим дротом. Садиба була гарно впорядкована і займала площу десь біля десяти гектарів. Половина цієї площі була засаджена молодим садом, а друга половина використовувалась під різноманітну городину. Професор практично в садибі не проживав і приїжджав з Одеси тільки на відпочинок. Коли усе ж знаходився у садибі, то до хворих не ходив, як

його не запрошували. Лікували односельчан його жінка, яка майже постійно жила в садибі, і економка Антоніна Вертальська, отримуючи за свої послуги вдячність від селян продуктами. Перед самою революцією у кінці садиби був зведений новий двохповерховий будинок. До нового будинку від старого, зі сторони села, була прокладена широка дорога обсаджена з обох сторін пахучими липами.

Майже в самому центрі села знаходився будинок місцевого малопомісного поміщика Рублевського. Він був розташований на пагорбі біля великого ставу поряд з дорогою, що вела до сусіднього села Канава. Будинок поміщика був одноповерховим, добротно побудованим з цегли місцевого виробництва. Перед будинком знаходився невеликий майдан, на якому росла стара сосна метрів зо тридцять висотою та метрів зо чотири в обхваті.

На протилежній до річки Південний Буг стороні села біля дороги у напрямі до села Соколинці знаходилось сільське кладовище. Перед кладовищем на досить великому майдані була побудована дерев'яна церква, в якій місцевий люд

як розпочинав свою мандрівку в життя обрядом хрещення, так і закінчував її по шляху на погост.

Село Колюхів належало до Брацлавського повіту і славилось вирощуванням тютюну. Тютюн - теплолюбива культура, тому садили його селяни весною розсадою, яку отримували з парників. У відкритий ґрунт розсаду тютюну висаджували рядами на відстані до півметра у міжряддях та до двадцяти сантиметрів у ряду. Висота рослин досягала двох-трьох метрів. Листя на рослинах виростало розкішне, фікусоподібне у декілька рядів. Селяни його зривали, насилювали на мотузки, розвішували та сушили на сонці. Потім добре висушене листя складали в папушки і різали ножом на тонкі смужки. Часто тютюн у селян оптом закупували євреї, які держали тютюнові фабрики. Вони гарно платили за те золотими карбованцями. Ці карбованці потроху ховались на чорний день, як універсальна валюта, що мала свою ціну при будь-якій владі.

Коли об'єднаний загін переправився через річку, то розпитуючи зустрічних селян, які прямували до містечка Немирів, Артем дізнався, що у Колюхові знаходиться невелика залога з п'яти червоноармійців. Ця залога розміщувалась у

будинку поміщика Рублевського і, судячи з розповідей селян, не дуже переймалась тим, щоб організувати належну охорону. Червоноармійці мали на своєму озброєнні, окрім гвинтівок іще і ручний кулемет „Льюїс”, а тому було необачно вступати з ними у відкритий бій.

Отримавши цю інформацію, Артем дав команду колоні зупинитись у невеликому ліску, що знаходився майже біля річки за озером-старицею. Передавши керівництво колоною об'єданого загону отаману Лихо, Артем відокремив із свого загону десять козаків, один з яких був місцевим жителем, і з ними вирушив в сторону Колюхова. Артем і сам досить непогано знав навколишні місця, тим більше що в Колюхові проживала його рідна сестра Тетяна, яка нещодавно вийшла заміж за жителя цього села Івана Кулібабчука. До революції Тетяна служила в Одесі прислугою у професора Миколи Попова. Коли професор під час революції подався у Францію, Тетяна повернулась додому і невдовзі вийшла заміж за Івана.

Надворі вже сутеніло, тому Артем розраховував в цих сутінках стиха підійти до будинку Рублевського та, напавши на червоноармійців зненацька, роззброїти їх. Так воно

і сталось. Загін увійшов у село зі сторони нового будинку професора, потім пройшов по окраїнній вулиці, що носила назву Садиби, і, промайнувши напрямки через городні ділянки селян та першу ставкову греблю, вийшов біля садиби Рублевського.

Одне з вікон будинку поміщика було яскраво освітлене керосиновою лампою, що стояла прямо на підвіконні. Заглянувши через це вікно всередину будинку, Артем побачив за столом у вітальні п'ятьох червоноармійців, які мирно вечеряли. Вони навіть не виставили зовнішньої охорони, розраховуючи на те що вночі повстанці нападати не будуть. Отаман дав команду двом козакам стати з гвинтівками до вікна, інші двоє взяли під спостереження підступи до будинку зі сторони майдану та вулиці. Опісля того, на чолі інших шести козаків, з маузером в руках Артем увірвався до будинку з криком:

- Усім руки вгору! Кинути зброю і без жартів, бо стрілятиму без попередження.

Червоноармійці, зненацька заскочені повстанцями за вечерею, слухняно підняли вгору руки з затисненими в них ложками та крайцями хліба і заціпеніли від страху, очікуючи пострілів.

Однак Артем вирішив їх не вбивати, а тільки дав розпорядження закрити полонених у господарському приміщенні та виставив охорону. По тому він послав гінця до Лихо із звісткою, що село звільнене від більшовиків і колона може розквартируватись у ньому на ночівлю.

За годину основна частина об'єднаного загону була розміщена у новому будинку та інших господарських будовах садиби професора Попова. Загін Артема отаборився у будинку Рублевського. Отаман дав розпорядження своєму помічнику виставити на ніч охорону навколо будинку поміщика. Сам же Артем вирішив на хвилюку завітати до сестри Тетяни, а потім заночувати до ранку у батьківському домі, який знаходився поряд за два кілометри у Соколинцях.

У вікнах хати родини Кулібабчуків ще світилось. Підійшовши до ганку Артем рукояткою револьвера вимогливо постукав у вхідні двері. Через декілька хвилин двері хати зі скрипом відчинились і на порозі з'явився із свічкою в руках кремезний невисокий чоловік. Глухуватим голосом він досить грізно запитав:

- Хто тут, незваний, вештається поночі? Добрі люди свої справи вирішують вдень, а не заважають іншим вночі відпочивати після важкої праці.

Артем виступив з сутінків і привітався:

- Добрий вечір, Іване. Ти так грізно тут мене зустрічаєш, що я вже й не знаю, чи слід мені заходити до хати, щоб провідати свою рідну сестру, а чи краще втікати від тебе в світ за очі.

Піднісши свічку ближче до обличчя Артема, Іван раптом подобрішав:

- Та це ти Артеме, а я тут собі гадаю, який це лобуряка так розгримався у двері. Та заходь вже до хати, Тетяна дуже тобі зрадіє.

Артем поважно зайшов у сіни, зачекав там поки Іван закриє на заціпку вхідні двері. Потім обидва пройшли у хату де Тетяна, згорбившись, сиділа на дерев'яному стільці біля люльки, з якої долинало приглушене рюмсання дитини. Побачивши брата, Тетяна перестала колихати люльку і прожогом кинулась обіймати Артема. На її очах з'явилися сльози радості.

- Не очікувала тебе вже й живим побачити, братику. Чула, що ти з військом подався у Польщу. А от восени люди розказували, що страшні бої були у тій стороні, - приговорювала крізь сльози

Тетяна обіймаючи і цілує брата, - ото трохи почекай, я зараз швиденько зберу на стіл, що бог послав. Ти ж напевно зголоднів у тих своїх війнах?

По тих словах Тетяна стрімголов кинулась до сіней в пошуках їжі, котру можна було б швиденько зготувати та поставити на стіл. Тим часом Артем підійшов до люльки, щоб роздивитись ближче дитинча, яке продовжувало собі там тихо порюмсувати.

- А що це, Іване, за придбання голос так жваво подає у люльці? - задав швагру пряме запитання отаман.

- Та сина маємо, Артеме, йому вже недавно цілий рік виповнився. Охрестили ми його у церкві та й назвали Костянтином, в честь святого, в день якого він народився, - відповів Іван, розшукуючи тим часом щось по кутках кімнати.

- Та сідай же ти до столу, Артеме. Зараз Тетяна нам свіжого сала та ковбаски на стіл поставить, недавно ж бо ми кабанчика на зиму прирізали, огірочків подасть, щоб горілочку було чим зажувати, то розважимося - продовжував свої пошуки Іван.

- Що ти там Іване, так прискіпливо розшукуєш, немов калитку з грошима де

запроторив, і хочеш до шинкарки за оковитою збігати, - не втримався, щоб не пожартувати з родича Артем.

- Ти майже вгадав, Артеме, хочу на стіл сулію з оковитою поставити, десь вона у мене тут була від дитини прихована, - не занадто переймаючись тими жартами, відповів Іван, продовжуючи свої пошуки.

Тим часом Тетяна внесла до хати кільце ковбаси, шмат сала, зо десяток свіжих курячих яєць, нарізала хліба, вийняла з печі миску печеної картоплі, а з діжі квашених огірочків та капусти і запросила чоловіків до столу. Іван тим часом розшукав все-таки свою сулію самогону, відкоркував її та розлив сивувату рідину по гранчастих чарках. Коли усі посідали за стіл та випили по першій за зустріч, то розмова за столом пожвавішала. Тетяна все продовжувала розпитувати брата про його військові пригоди, а Артем, розповідаючи, теж в свою чергу розпитував про матір, про сестру Софію, про родичів. За розмовами вони й не помітили, як промайнуло майже дві години.

По тому Артем тепло попрощався з сестрою і швагром, щоб ще до опівночі дістатись до рідної

домівки, побачити матір, сестру та зранку поклонитись на сільському кладовищі батьковій могилі. Вийшовши з хати, отаман відв'язав коня від тину, вставив ногу в стремено і легко застрибнув у широке сідло. На землю тихо падав пухнастий сніг, запорошуючи білим покривалом нешироку сільську дорогу, що вела в сторону Соколинець. Яскраво світив повний місяць, село охопила спокійна нічна зимова дрімота і тільки тупіт підкованих копит коня глухо розносився околицями.

По обіді десятого грудня колона об'єднаного загону знову вирушила у дорогу в напрямі до містечка Печера. Полонених вчора червоноармійців отаман Артем вирішив не розстрілювати, щоб не обтяжувати і так грішні душі повстанців ще й цим гріхом. Але й з собою забирати їх теж не було зовсім ніякого сенсу, то так їх і залишили замкненими у підсобному приміщенні будинку колюхівського поміщика. Однак це рішення, як з'ясувалось потім, виявилось не зовсім добрим для окремих жителів села і мало для них фатальні наслідки.

На той час у полум'ї громадянської війни часто безневинно гинули звичайні селяни, які тримали

свій хліборобський нейтралітет типу „наша хата з краю”, по відношенню до ворогуючих сторін. Таким прикладом у селі Колюхів була трагедія сім’ї Кириченків (за сільським прозвищем - Ниники) [7]. В цій багатодітній сім’ї було п’ять синів. Двоє старших синів були у свій час мобілізовані на службу до царської армії. Коли розпочалась війна одна тисяча дев’яцот чотирнадцятого року, то вони приймали участь у бойових діях, а по тому попали в полон до німців. Після закінчення війни були звільнені з полону французькими військами і zostались проживати у Франції. Один з цих синів навіть там оженився, а потім на деякий час повернувся на постійне місце проживання у Колюхів із жінкою-француженкою. Однак жінка не змогла тут освоїтись і швидко вивчити українську мову, то подружжя знову помандрувало назад у Францію. Другий син так і залишився проживати у Франції по паспорту іноземного робітника.

Середній син Антон в часи революції та громадянської війни навчався у Немирівській гімназії, а на канікули приїжджав відпочити у село до батька. Сім’я хоч була багатодітною, але не з бідних, бо Антону навіть купили велосипед, що у ті часи вважалось великою розкішшю. Катаючись на

цьому велосипеді, десятого грудня 1920-го року Антон разом з одним із своїх товаришів підїхав до будинку поміщика Рублевського. На той час, як уже відомо, там розміщувались бійці повстанського загону отамана Артема Онищука. У підсобному приміщенні цього ж будинку утримувались захоплені у полон попереднього вечора п'ятеро червоноармійців. Антон ходив з товаришем поряд з будинком поміщика, та по черзі з ним їздив по майдану на своєму велосипеді. У гімназичній шинелі він мало чим відрізнявся від козаків об'єднаного загону.

Після завершення канікул Антон знову повернувся у містечко Немирів, де продовжив навчання у гімназії. Якось по дорозі із гімназії на свою квартиру Антон зустрів незнайомого червоноармійця. Цей червоноармієць видався Антону дещо дивним своєю поведінкою, тому що він спочатку з якогось дива витріщився на нього своїми балухатими очима, а потім іще декілька раз озирнувся, щоб помітити у який будинок зайде Антон.

Антон не знав цього балухатого, та й не міг знати, бо в очі його раніше не бачив. Однак червоноармієць явно вже зустрічав колись Антона.

Як виявилось, він був одним з тих полонених червоноармійців, яких, після залишенні Колюхова об'єднаним загonom, випустили з заплля селяни. Сидячи у підсобному приміщенні будинку Рублевського, полонені по черзі визирали собі з невеличкого віконечка на майдан перед будинком та спостерігали за тими, хто на цьому майдані перебував.

Незабаром по тому Антона заарештували, як посібника петлюрівців і посадили у в'язницю. Коли про цей арешт повідомили батька, то він похапцем дістав приховані на чорний день золоті червінці, поклав у торбину провізію і подався у Немирів визволяти сина. Батько спробував усе якось пояснити представникам радянської влади, проте ті пояснення не прийняли до віри, а тому посадили під варту і його. Потім у вирі подій громадянського протистояння, обох розстріляли.

Пройшовши без перешкод через села Канава і Рогізна, під вечір десятого грудня 1920-го року в містечку Печера, теперішнього Тульчинського району, повстанці спалили приміщення комнезаму, а також пошкодили телефонний зв'язок. У Печері знову була зібрана рада отаманів, на якій прийняли рішення знову розділити об'єднаний загін на окремі

загони, з тим щоб ускладнити їх подальше переслідування частинами Червоної армії.

Дванадцятого грудня 1920-го року пройшов сильний снігопад і Артему стало зрозуміло, що його загону не вдасться так просто відірватись від переслідування червоних військ. Рухаючись по слідах його коней більшовики раніше чи пізніше обов'язково наздоженуть загін і знищать його. Тому, наприкінці грудня 1920-го року Артем Онищук з залишками свого повстанського загону (куреня) в сім десятків козаків перейшов по льоду через річку Дністер на територію Румунії. За фактом переходу кордону загін був роззброєний і розміщений в таборах для інтернованих осіб. Одночасно на територію Румунії відійшли і деякі інші частини Армії УНР, що ще до того часу залишались на території України.

4. Повстанські райони на Україні

Сприймаючи своє перебування в Польщі після поразки Дієвої армії УНР, як період підготовки до нової боротьби, С.Петлюра вжив певних заходів по збереженню Армії і намагався зацікавити інші

держави українськими справами. Він шукав підтримку в Англії, Німеччині та, особливо, Франції. Навколо уряду УНР почав формуватися фронт антибільшовицької боротьби, до якого входили емігрантські організації Кубані, Дону, Білорусії та Політичний Комітет Б.Савінкова [8].

Однак, становище самого уряду УНР ставало все більш хистким через ускладнення українсько-польських відносин. На них впливала міжусобна боротьба різних політичних сил Польщі - Пілсудського і його прибічників, котрі прагнули до нової війни з більшовиками, та групи Дмовського, задоволеної здобутками Ризького договору. Отримання допомоги від польського уряду на той час повністю залежало від підтримки визвольних змагань населенням України. Тому очільникам УНР було зрозуміло, що потрібно очолити повстанський рух на теренах України, щоб піднести свій авторитет та підірвати по можливості сили більшовиків.

Для підготовки повстання було терміново створено Повстанський Штаб, на чолі якого був поставлений генерал-хорунжий Юрко Тютюнник. Головним завданням цього Штабу стало створення повстанських організацій в УРСР та підготовка

Армії УНР до чергового походу на Україну. Виступ армії та загальне повстання в Україні планували розпочати в другій половині травня 1921-го року, але в останній момент під впливом поляків головний отаман переніс цей термін на осінь.

На розвиток та стан повстанського руху дуже негативно вплинуло особисте протистояння Симона Петлюри з Юрком Тютюнником, в якому окремі опозиційні до Головного Отамана кола бачили його замісника або, навіть, наступника. В результаті цих протистоянь в загальній структурі повстанського центру сформувалося три окремих групи, пов'язані з різними політичними лідерами. Група, керована Симоном Петлюрою, міцно трималась за союз з поляками. Група Юрка Тютюнника, керувалась недовірою до поляків і прагнула розраховувати на власні сили. А третя група, що була під керівництвом Євгена Коновальця вела одночасну боротьбу як проти поляків, так і проти більшовиків.

До головних недоліків діяльності Повстанського штабу можна було віднести явну недооцінку вимог конспірації та наявність зрадників. Внаслідок цього, діяльність штабу по встановленню зв'язків з повстанками на

території УРСР призвела в подальшому до розкриття та ліквідації цілого ряду повстанських організацій.

До найбільших недоліків діяльності Повстанського штабу слід було віднести відсутність тверезої оцінки стану повстанства та його розвитку. Тільки наприкінці літа 1921-го року, коли повстанські сили в Україні були вже у своїй основній частині або розгромлені чекістами, або деморалізовані, розпочалася підготовка до виступу Армії УНР. Ця підготовка була ініційована Повстанським штабом у зв'язку з тим, що на початку вересня відбулося загострення польсько-радянських відносин. Проте, після врегулювання конфлікту, початок рейду знову перенесли, вже на жовтень.

При розробці плану загального повстання Повстанський штаб активно використовував попередній план розроблений у 1920-му році. Головною задачею повстання залишалось об'єднання дій регулярної Армії УНР з діями партизанських загонів. Планувалося спільне одночасне повстання на усій території України, сигналом до початку якого повинен був стати наступ Армії УНР з території Польщі і Румунії. До

цього часу повстанські організації повинні були накопичувати свої сили та утримуватись від великих акцій.

Повстанські комітети на теренах УСРР повинні були виконувати функції цивільної повстанської влади, а партизанські загони - функції підпорядкованої їй військової сили. Керівниками повстанських організацій мали бути політичні лідери, а керівниками партизанських загонів – кадрові військові армії УНР. Існувала централізована система командуючих повстанськими групами та районами, загальне керівництво якими покладалось на Повстанський штаб при головній команді військ УНР. У цій системі головною ланкою повинна була бути цивільна влада, але по суті повстанською справою завжди керували військові. Така ситуація склалася як за кордоном, так і на території УСРР, де в багатьох випадках повстанський отаман і його штаб перебирали на себе функції повстанкому.

Під час підготовки та в період повстання Армія УНР була керівною ланкою повстанських сил, її кадровим ядром. На підготовчому етапі в УСРР направлялись окремі старшини та невеликі їх групи, які організовували повстанську роботу на

місцях і формували з місцевого населення партизанські загони. Під час наступного рейду в Українську Повстанську Армію повинні були влитися всі партизанські загони. Головне завдання армії при цьому полягало у зміцненні, та керуванні партизанською стихією з подальшим перетворенням цієї стихії на регулярні військові підрозділи.

За планом організації повстання у 1921-му році, порівняно з 1920-м роком значно збільшилась територія, що охоплювалась діями Повстанського штабу. Якщо у 1920-му році вона розповсюджувалася тільки на Правобережжя, то тепер на всю територію Радянської України. При цьому територія України поділялась на п'ять повстанських груп, та двадцять два райони, які у свою чергу складались з полкових, курінних та сотенних ділянок.

Організація повстанської групи була подібна до організації дивізії, організація району - до організації бригади, або полку. В складі однієї повстанської групи було від трьох до п'яти повстанських районів. Перші десять повстанських районів і дві групи - північна та південна - так і залишились на Правобережжі [9].

Командири повстанських груп підкорялись безпосередньо Юрку Тютюннику, а начальники районів - командирам груп. Командири груп та начальники районів призначалися Головним Отаманом за поданням повстанського штабу. Все командування повстанськими загонами включно до сотенних командирів було покладено виключно на старшин армії УНР. Як командир групи, так і начальник району мав всю повноту військової і цивільної влади на дорученій йому території. Для досягнення поставлених завдань створювалися відповідні штаби.

Усі повстанські керівники і активні повстанці, знаходились на загальному обліку у Повстанському штабі, як на дійсній службі Української Народної Республіки. Вони несли відповідальність за свої дії згідно до законів УНР [9].

Головним напрямком повстанської роботи було створення повстанських комітетів усіх рівнів, які фактично являлись місцевими органами влади УНР. Багато районів, таких як, наприклад, Холодний Яр, взагалі повністю контролювалося повстанками. В деяких районах голови рад і комнезамів або самі були повстанцями, або із

страху більше дослухались до розпоряджень повстанкомів, ніж до аналогічних дій органів влади більшовиків. Під час загального повстання повстанками повинні були перетворитися на офіційні органи влади УНР.

Загальна схема організації повстанкомів була такою: кожне село повинно було висунути повстанком із двох людей (“сільські двійки”), що виділяли із себе “волосні трійки”, трійки створювали “повітові п'ятірки”. Губернський повстанком утворювався з представників кожного повіту, а з них формувались в свою чергу обласні повстанками. Таким чином вся Україна була структурно розбита на десять окремих областей.

Повстанський організатор, який приїжджав як агент повстанського штабу у відведений йому район, повинен був спочатку дістатись до місця свого постійного проживання, де він добре знав селянство і користувався популярністю. Тут він повинен був організувати спочатку сільський повстанком. Цьому повстанкому ставилась задача налагодити зв'язок з іншими селами, і виділити представників у районні повстанками.

За такою схемою в подальшому формувались повітові і губернські повстанками. Якщо ж

організатор заставав на своїй території вже існуючі повстанками, то він повинен був їх об'єднати і організувати роботу. По можливості він повинен був залучати до співпраці інші політичні організації - українських націонал-комуністів (боротьбистів і укапістів), савінковські, гетьманські, махновські та інші.

Одним з найголовніших напрямків роботи повстанкомів була широкомасштабна агітація населення. Програма-максимум цієї агітації полягала в піднятті більшості місцевого населення на боротьбу проти більшовиків. Програма ж мінімум полягала у створенні сприятливого ґрунту для повернення влади уряду УНР на територію України. Повстанками повинні були підтримувати антибільшовицькі настрої населення, спрямовувати його стихійне обурення антиселянськими, антиукраїнськими діями більшовицької влади у русло організованої боротьби.

Надзвичайно важливе завдання агітації полягало в тому, щоб максимально послабити військову силу більшовиків. Ставилась задача зриву мобілізації в Червону Армію та залучення дезертирів у повстансько-партизанські загони.

Особлива увага приділялася агітації серед рядового і командного складу Червоної Армії. Використовувалась агітація найрізноманітніших форм - через особисте спілкування, через друковані відозви, проведення повстанськими загонами мітингів у окремих населених пунктах.

Одна з найважливіших функцій повстанкомів полягала у отриманні поточної інформації про політичну ситуацію та про склад більшовицьких сил. Перш за все, збиралась інформація про дислокацію, озброєння, чисельність, матеріальне забезпечення частин Червоної Армії. Повстанками повинні були передавати ці відомості у повстанський штаб. В загальних питаннях своєї діяльності повстанками керувались законами існуючого Уряду УНР. В питаннях організації повстанського руху, вони керувались спеціальними інструкціями розробленими в повстанських штабах.

Центральним Повстанським штабом було розроблено ряд дуже докладних інструкцій для усіх трьох фаз повстанської роботи:

- підготовки повстання;
- самого повстання;
- перших часів після його перемоги.

Ці інструкції були призначені для керівників повстанської влади усіх рівнів: начальників управлінь при повстанському районі, начальників повіту, начальників волостей і сільських старост [9]. Повстанкомам ставилась задача підтримання найсуворішого порядку в контрольованих районах, оберігаючи життя і майно громадян УНР. Погроми населення суворо заборонялись.

Згідно цих інструкцій повстанками повинні були призначати керівні кадри повстанських загонів і вирішувати питання їх поповнення. До функцій населення відносилось переховування і лікування поранених, постачання повстанців продуктами, кіньми, зброєю, одягом, ліками тощо. З місцевих повстанців повстанські отамани повинні були створювати розгалужену систему інформаторів, розвідки та зв'язку.

Згідно цих інструкцій, при потребі партизанські загони повинні були швидко розсіюватись серед навколишнього населення. В таких загонах основна частина особового складу перебувала по домівках і збиралась тільки під час великих операцій. Тому в практиці дій повстанців, не очікувано для більшовиків, зненацька виникали великі загони, які після нападу, або в разі

небезпеки безслідно зникали. Взимку ж, більшість козаків рекомендувалось взагалі розпускати по домівках. На зимовій базі загону, як правило, залишався тільки штаб під проводом отамана.

В практиці повстанського руху виділялось декілька окремих категорій учасників повстанських сил:

- 1) активно діючі повстанці;
- 2) ті повстанці, що збиралися для участі у великих операціях;
- 3) ті учасники, що потенційно могли приєднатися до активних повстанців, але утримувалися з різних причин;
- 4) ті учасники, що приєдналися б під час великих повстань та наступу Армії УНР.

Найбільш цінний елемент серед них складали кадрові військові, досвідчені повстанці і козаки. Селяни, при цьому не являлись надійною військовою силою повстанства, тому що в боях часто перетворювалися на неорганізовану юрбу.

Вищезгаданими інструкціями перед повстанськими загонами ставились найрізноманітніші завдання, в тому числі: здійснення терористичних актів у найважливіших адміністративних пунктах, нападів на вузлові

залізничні станції, руйнування центральних шляхів, знищення продзагонів та частин Червоної Армії, знищення господарських органів радянської влади (перш за все хлібозаготівельних), знищення комуністичних організацій та агентів влади (комісарів, агітаторів, чекістів) [10].

Утворення повстанських загонів на території України відбувалось на базі:

1) частин Армії УНР, що залишились після відходу її за Збруч для партизанської роботи;

2) частин, що в 1919-1920-х роках виникли як повстанські, потім приєдналися до армії УНР, але при її відході за Збруч залишилися на Україні;

3) частин, що повернулись з території Польщі і Румунії, де сформувались з старшин і козаків інтернованої армії УНР;

4) партизанських загонів, що діяли ще з часів протигетьманського повстання і Директорії. Їх керівниками були переважно колишні офіцери царської армії або сільська інтелігенція. Такі загони мали при своєму утворенні дуже різну політичну орієнтацію, але в 1921-му році вони вже переважно симпатизували уряду УНР;

5) частин, створених в кінці 1920-го року по реалізації плану повстання на Правобережній Україні;

6) нових загонів, створених старшинами Армії УНР з місцевого населення і дезертирів;

7) загонів, що виникли під час стихійних селянських повстань;

8) частин Червоної Армії, що перейшли на бік повстанців. Серед них було багато галицьких січових стрільців, кубанських та донських козаків;

9) залишків колишніх регулярних частин Дніпровської дивізії отамана Зеленого, армій Григор'єва, Махно та інших;

10) загонів, що виникли на основі організацій Вільного Козацтва.

Таким чином, майже всі повстанські загони були пов'язані з українськими національними військовими формуваннями. За планом повстання однією з головних складових повстанських сил була Армія УНР, в складі якої на той час були: перша Запорізька дивізія (командуючий – генерал Вовк); друга Волинська дивізія (командуючий – генерал-хорунжий Загородський); третя Залізна дивізія (командуючий – генерал-хорунжий Удовиченко); четверта Київська дивізія

(командуючий - генерал Олександрів); п'ята Херсонська дивізія у склад якої з серпня входила розформована кулеметна дивізія, охорона Головного Отамана і жандармський курінь (командуючий – полковник Пузицький); шоста Січова дивізія (командуючий – генерал Безручко). Окрему кінну дивізію очолював генерал Омелянович-Павленко, а юнацьку школу – генерал Шаповал.

Для повстання і рейду Армії потрібно було перетворити інтерновану в Польщі та Румунії армію на реальну бойову силу, перш за все, належно одягти і озброїти її, вирішити питання з харчуванням, кіньми та боєприпасами. Уряд УНР не мав власних джерел фінансування, тому в цьому питанні повністю залежав від урядів Польщі та Румунії. Ці, колишні союзники могли, хоча б повернути Армії УНР те, що відібрали при інтернуванні. Сигналом до початку повстання повинен був стати виступ частин армії з території Польщі і Румунії.

Друга (північна) повстанська група займала територію окреслену лініями річок Прип'ять і Дніпро, залізницею Черкаси - Вапнярка до Ямполья, рікою Дністер, польським кордоном. В її складі

було п'ять повстанських районів, з шостого по десятий. Очолювали північну групу протягом тільки 1921-го року п'ятеро командуючих, що не могло не позначитись на результатах її діяльності.

Першою кандидатурою, яку запропонував Головному Отаману Юрко Тютюнник, був І.Струк. Однак вже в квітні 1921-го року Петлюра послав в Україну начальником Північної повстангруппи полковника С.І.Карого (Яворського). Начальником штабу цієї групи було призначено підполковника Вогня (Горбанюка). Знаходячись в Україні полковник Карий призначив комендантом штабу повстангруппи отамана Орла (Гальчевського-Войнаровського), а начальником зв'язку – Мемчуру (Лісового).

В подальшому Юрко Тютюнник, за згодою того ж Петлюри, вирішив замінити Карого на Мордалевича. Однак, незважаючи на офіційне усунення, Карий діяв як командуючий північною повстангруппою аж до часу початку Листопадового Рейду. Після здачі Мордалевича по амністії більшовикам „спадкоємцем” цього посту став отаман Орлик, який виконував ці обов'язки паралельно з Карим теж до початку Листопадового Рейду, коли Юрко Тютюнник призначив

командуючим другою повстанською групою Л.Ступницького [8].

Повстанський район, якому було повстанським штабом присвоєно номер сім, об'єднував Уманський, Гайсинський та Липовецький повіти, а також східну частину Брацлавського повіту. У цьому районі діяло багато повстанкомів, зокрема, у Вінниці, Проскурові, Деражні, Літині, Вовковицях, Фрамполі, Кам'янець-Подільську, Колодієвці, Котюжанах, Жмеринці, Могилеві, Ямполі, Бабчинцях [8].

На чолі повстанського руху на Поділлі часто були керівники місцевої радянської влади. Так, головою Гайсинського повстанкому був повітовий воєнком Селицький. З ним тісно співпрацював голова вінницького повстанкому Петрунь. Гайсинський повстанком формував партизанські загони із місцевих селян, тому йому політично підпорядковувалися 144-та Надбужанська повстанська дивізія отамана Хмари та її відносно самостійні загони отаманів Лихо, Підкови, Цимбалюка, Пушкаря і інших. Враховуючи відсутність конспірації та наявність зрадників у середовищі самих повстанців більшовикам у

жовтні 1921-го року вдалося заарештувати більшу частину (83) членів Гайсинського повстанкому [11].

Отаман Лихо після розділення об'єднаного загону у грудні 1920-го року залишився із своїм загоном на Україні. У березні 1921-го року він побував у Румунії, де отримав від Повстанського штабу повноваження на право підняття повстань в Уманському, Брацлавському та Липовецькому повітах. Цілком можливо це означало, що начальником сьомого повстанського району спочатку був призначений саме він [12].

В подальшому основні партизанські сили 7-го району були об'єднані в 144-й Повстанській Надбужанській дивізії, сформованій за наказом С.Петлюри від 24 січня 1921-го року. За час існування дивізії її структура часто змінювалася, однак на момент створення командиром було призначено отамана Хмару, а його помічником став отаман Лихо (Дорошенко). Осавулом по стройовій частині був призначений старшина Суворов, осавулом Оперативного Відділу – Є.Терещенко (псевдо Завірюха), комендантом першої сотні – Сивожа [13].

Особовий склад дивізії був сформований з місцевих козаків і в квітні 1921-го року нараховував 640 чоловік при шести кулеметах. В структуру дивізії входили два артилерійських дивізіони, чотири кавалерійських сотні, комендантська сотня, команда розвідників, каральний загін, усього сім частин. Отаман Хмара збільшував чисельність дивізії за рахунок обов'язкової мобілізації і прикладав великі зусилля для її перетворення у регулярну частину Армії УНР. Проводилися стройові заняття, суворо каралися порушення дисципліни, пияцтво, грабунки.

Майже весь лютий 1921-го року дивізія оперувала в Чигиринському районі і тільки в перших числах березня з'явилася в Гайсинському і Брацлавському повітах, звідки перейшла в Уманський повіт, де зосередилась в районі містечка Монастирище. Згодом головним районом дій дивізії став Гайсинський повіт в межах чотирикутника: південь - Тростянець, захід - залізниця Тростянець-Подільський-Вапнярка, північ - залізниця Вапнярка-Гайсин, північ – ріка Південний Буг.

Загін отамана Лихо входив до складу 144-ї дивізії і мав окрему структуру тоді, коли дивізія ще

не була створена, та коли вона вже розділилася на окремі загони. Більшовики мали суперечливі відомості про чисельність цього загону. Так, майже в один і той же час повідомлялося то про шість сотень чоловік, то про триста чоловік піхоти і п'ятдесят кавалеристів, то про двісті вершників та шістсот піхотинців [12].

У серпні 1921-го року начальником штабу у отамана Лихо був сотник Олійник, помічником отамана і командиром першого піхотного полку - Терещенко (Завірюха). Командиром артилерійського дивізіону був прапорщик М.Рюрик, а комендантом штабу - кубанець І.Кривонос (Кривонос-Зелений, брат славнозвісного командира дивізії). Прапорщик В.Плахотнюк (Іво) очолював розвідку і відповідав за зв'язок з іншими загонами. Політичною роботою займався старший унтер-офіцер Ю.Даниленко. Окремими загонами керували отамани Якубенко, Жолудь, Чуприна, сотник Дробот, помічником якого був отаман Лисиця [12].

У квітні отаман Лихо відокремився від 144-ї дивізії і пішов із своїм загonom на Київщину, звідки в травні перейшов у Кременчуцьку губернію, а в кінці місяця, повернувшись на Поділля, знову

приєднався до дивізії, після чого вона налічувала у своєму складі одна тисяча шістсот кіннотників та п'ять сотень піших повстанців.

В склад 144-ї дивізії входив також 145-й Гайсинський повстанський пішо-кінний полк отамана Підкови (Завзятого), що діяв у Гайсинському повіті, а також в районі міста Теплик. Структурно полк складався з трьох сотень: пішої, кінної і штабної [12]. Оскільки полк базувався у районі містечка Теплик, то отаман видав відповідне розпорядження у якому він проголошував Теплик повітовим містом Гайсинщини. Комендантом міста був призначений полковник Дудник. Цим розпорядженням населенню було наказано здати усю зброю та проведено мобілізацію. До полку на початку другої половини квітня 1921-го року приєднався також загін отамана Олійника [12].

Командир головного партизанського об'єднання сьомого повстанського району - 144-ї Повстанської Надбужанської дивізії - отаман Хмара перед початком листопадового рейду Армії УНР 1921-го року, перебрався до Польщі, де очолив кінну сотню при штабі Волинської групи. Дивізією, що на той час дуже зменшилась в

чисельності залишився командувати отаман Шпак (сотник Антончик) [8].

5. Повернення на Батьківщину

Навесні 1921-го року повстанський штаб під керівництвом Юрка Тютюнника розпочав активно розгортати свої організаційні структури на території Радянської України. Для цього в таборах інтернованих українських вояків, що знаходились у Польщі та Румунії розшукувались та відбирались політично активні старшини Армії УНР, з тим, щоб у подальшому переправити їх на Україну для організаційного підсилення повстанкомів. До числа цих старшин попав і колишній курінний Артем Онищук. Отримавши відповідні інструкції від Повстанського штабу, Артем в кінці травня 1921 року відправляється на батьківщину.

Свою переправу через Дністер Артем вирішив здійснити в районі міста Ямпіль. Цей район був найбільш знайомий йому ще з часів переходу у грудні 1920-го року загону на територію Румунії. Отримавши грошову допомогу від повстанського штабу, Артем розраховував придбати у якомусь

поселенні біля Ямполя невеликий рибальський човен і на ньому під покровом ночі переправитись на протилежний берег Дністра. Для цього було потрібно хоча б декілька днів ознайомитись з обстановкою на кордоні та по можливості домовитись про допомогу з місцевими рибалками чи контрабандистами.

Після звільнення з табору Артем на попутних візках, а то й на своїх двох протягом кількох днів добирався до селища Пороги, що розкинулось недалеко біля міста Ямпіль по обох берегах Дністра. При такому розташуванні поселення, як припускав Артем, було б дивним, якби його жителі, а це були в основному українці, не налагодили якимось чином переправи через річку, в тому числі і без відома румунської влади. Проте в цьому припущенні, напевно, якраз і полягала попередньо помилка Артема. Не маючи таємних домовленостей з владою на обох берегах річки, жителі не могли б спокійно займатись як вільним виловом риби для особистого споживання та продажу, так і переправою контрабандних товарів. А за спокій, як відомо, потрібно з прикордонниками на обох берегах цієї річки чимось розплачуватись –

ну, наприклад, інформацією про чужинців, яких в ці неспокійні часи тут вешталось досить багато.

Добравшись до Порогів, Артем влаштувався на тимчасове проживання у привітної бабусі, що проживала у своїй старенькій хатині на окраїні містечка. Відпочивши трохи з дороги та перекусивши чим Бог послав, він по обіді вирушив на розвідку місцевості, маючи за мету завести знайомство з місцевими жителями та рибалками. Відомо, що в усі часи найкращим місцем для таких знайомств були забігайлівки, де можна було гарненько повеселитись за кухлем оковитої, ігристого молдавського вина, або пінистого пива. Такі місця, як правило, знаходились у центрі поселень, де вешталось найбільше місцевого та приїжджого люду. Тому Артем і собі подався в ту сторону, де по його розрахунках знаходився центр містечка.

І дійсно, зовсім недалеко від берега річки на невеличкому майдані розташовувались декілька магазинчиків та місцевий ринок. Не обійшлося тут, звичайно, і без очікуваного закладу, який вигідно вирізнявся на тлі сусідніх непоказних магазинчиків своєю яскравою вивіскою. На цій вивісці був зображений велетенський червоний рак, що

тримає у своїх клешнях бокал пінистого пива. Над картиною красивими літерами було написано – „Корчма „У веселої вдови””.

Зайшовши всередину закладу, Артем побачив велику кімнату, у якій розташовувалось з добрий десяток напівкруглих дерев'яних столів. За цими столами сиділи де по два, де по три, а то й більше вже добряче захмелілих відвідувачів. У кінці кімнати розташовувався прилавок, за яким стояла огрядна рум'яна жіночка з великим зеленим очіпком на голові. Це напевно і є „весела вдова” - промайнуло в голові Артема.

Окинувши поглядом корчму він вирішив розташуватись за вільним столиком поряд з компанією п'яти чоловік, одяг яких був схожий на одяг місцевих рибалок. Ці люди були взуті у резинові чоботи з завернутими вниз халявами та одягнуті в темно-сірі прорезинені куртки. Хлопці, судячи з усього, сиділи у корчмі вже декілька годин і гарно за той час пригостились. За столом йшла жвава розмова про життя-буття і, як завжди серед захмелілих мужиків, про місцевих веселих та доступних жіночок.

Тим часом до Артема, лавіруючи між столами, підходив невисокий смуглявий хлопчина із

закинутим через плече рушником. Судячи з усього, це був офіціант, який йшов прийняти замовлення від чергового відвідувача корчми.

- Добрий день, пане-добродію. Що зволите у нас замовити поїсти та випити? – шанобливо зігнувшись біля Артема, проспівав улесливим голосом хлопчина.

- А давай, хлопче, принеси мені графинчик самогону, з десяток квашених огірочків та ще щось на закуску, наприклад, добре зажареного ляща з картоплею. Хлопці ж, напевно, тут кожен день рибалять, щоб гарно у вас посидіти, - відповів Артем, кивнувши головою на товариство за сусіднім столом.

- Та не без того, пане-добродію, рибкою ми звичайно забезпечені щоденно, не жаліємось - відповів хлопчина і подався тим часом виконувати замовлення.

Очікуючи хлопчину, Артем почув, що за сусіднім столом тим часом розмова пішла на підвищених тонах, бо хлопці не могли між собою поділити найбільш вдалі місця для рибалки. Дуже наполегливим у поділі виявився чорнявий молодик з молдаванською смуглянкою на загорілому обличчі. Він вимагав від інших не кидати сіті на

його ділянці, мотивуючи це тим, що якби він не домовлявся з прикордонниками по обох сторонах річки, то і його товаришам рибалити у цих місцях не довелось. Товариство на ці вимоги молодика приставати не бажало і розсварившись з ним, вийшло за двері корчми, залишивши його за столом на самоті.

- От і ваше замовлення, пане-добродію, - офіціант поставив на стіл графинчик горілки, мисочку огірків та тарелю з рибою і картоплею, - У нас прийнято одразу ж за виконане замовлення розплачуватись, тому з вас двадцять дві леї.

Артем поважно вийняв з внутрішньої кишені свого сюртука гроші і без поспіху відрахував необхідну суму. Він спеціально при цьому не поспішав, даючи можливість хлопчині оцінити свою платоспроможність. Адже не секрет, що цю інформацію той донесе у вуха своєї господині, а та, можливо, поділиться і з іншими. Розрахунок Артема, був на те, що інформація про його платіжні можливості дійде до рибалок і він зможе з ними швидше домовитись про переправу.

- А послухай но, хлопче, не скажеш як звуть того молодика, що зостався за сусіднім столом? –

розрахувавшись, задав запитання Артем, - я хотів би тут трохи порибалити заради розваги.

- Та звуть його Іона, він з місцевих, по батьку молдаванин, але мати в нього українка - відповів офіціант і, отримавши гроші, подався назад до прилавку.

Артем тим часом налив собі у чарку горілки, випив її, закусив огірочком і став без поспіху розправлятися з закускою, не забуваючи періодично доливати горілки в свою чарчину. Іона теж поки що самотньо сидів за сусіднім столом, а потім підвівся і, злегка похитуючись, підійшов до стола, де розташувався Артем.

- Добрий день, добродію, я тут сиджу за сусіднім столиком та чув що ви запитував Миколу-офіціанта про рибалку. Якщо є бажання гарно порибалити, можу допомогти, я тут усі рибні місця знаю - трохи ковтаючи слова захмелілим язиком, проговорив Іона.

- Так, хлопче, цікавився я у Миколи рибалкою, бо маю декілька вільних днів. То із задоволенням сходив би десь посидіти з вудочкою. А за послугу віддячу, - в унісон запитанню відповів Артем, маючи на увазі зав'язати на тій рибалці більш тісне знайомство з Іоною.

В той же час це знайомство не принесло Артему очікуваної удачі, і на початку червня 1921-го року він був затриманий чекістами при переправі через Дністер. Здавалося, що червоні одразу його розстріляють, але вони вчинили інакше. Артема Онищука, як помітну постать у повстанському русі було вирішено використати для пропаганди на Поділлі ухваленої 5-м Всеукраїнським з'їздом Рад політичної амністії для учасників, так званих, "банд".

6. Ельзо – любов моя!

Після арешту на кордоні Артем Онищук був доставлений у Вінницю та посаджений у застінок при Подільській губернській ЧК. Через декілька днів у кабінеті Голови Подільської губчека Леоніда Заковського зібрались члени колегії Михайло Констандогло та Кузьма Горін. На цю нараду була також запрошена член колегії, начальник адміністративно-організаторського відділу Ельза Грундман.

Нарада розпочалась з доповіді начальника відділу боротьби з бандитизмом Михайла

Костандогло про результати допиту колишнього курінного Армії УНР Артема Євгеновича Онищука, уродженця села Соколинці Брацлавського повіту, затриманого при спробі переходу кордону зі сторони Румунії. Костандогло повідомив, що в результаті декількох днів оперативно-роз'яснювальної роботи йому вдалось отримати згоду Онищука на співпрацю з органами ЧК по наверненню до амністії місцевих отаманів. Також Артем Онищук згодився на те, щоб від його імені, в губернській газеті "Червоний край" з'явилось звернення до повстанців в якому він закликав їх скористатися амністією і повернутися до мирного життя [5].

По завершенню доповіді Костандогло голова колегії Заковський запросив усіх присутніх висловити свою думку з цього приводу. Першим взяв слово начальник секретно-оперативного відділу Кузьма Горін.

- Товариші члени колегії, ми всі добре знайомі з поточною ситуацією на Поділлі, яка склалась після укладання Ризького договору. Незважаючи на домовленість з поляками, на їх території досі продовжує діяти уряд Директорії. За останніми розвідданими там організовано

Повстанський штаб, який очолив генерал-хорунжий Армії УНР Юрко Тютюнник. Цей штаб готує і проводить відправлення на територію Радянської України раніше інтернованих в Польщі та Румунії старшин Армії УНР з метою організації тут мережі повстанкомів та повстанських районів. Думаю, що з цією ж метою сюди прямував і затриманий Онищук, - закінчив Горін свій виступ.

- Можливо це і так, однак в той же час сам Онищук стверджує, що він просто втомився від довгої боротьби і мав за мету дістатись до своїх рідних місць, щоб знайти роботу за своєю мирною спеціальністю вчителя, - прояснив ситуацію у відповідь на ту мову Горіна Костандогло.

Останньою взяла слово Ельза Грундман:

- Товарищи, я думаю, что в любом случае нам необходимо использовать задержание Артема Онищука в интересах укрепления советской власти на Подолье. Он хорошо известен в петлюровских кругах Брацлавщины и Гайсинщины. Его лично знают многие из бандитских отаманов, действующих на этих территориях. А поэтому я предлагаю использовать Онищука для переговоров об амнистии этих атаманов, прежде

всього Ходака, Нечая и Лихо, промишляющих со своими бандами в Брацлавском уезде.

Закінчивши свою думку Ельза запитально поглянула на Заковського, очікуючи його реакцію на виступи членів колегії. Однак Заковський не поспішав дати свою оцінку інформації, яку почув. Повернувши голову в сторону вікна, він декілька хвилин зберігав мовчання після чого промовив:

- Думаю, що товариш Ельза цілком має рацію. Можливо Онищук і був направлений для роботи по організації повстання. Але зараз, своїм зверненням у газеті, він дискредитував себе перед повстанцями. І тому буде дуже складно переконати їх у протилежному. А для нашої мети він цілком годиться, враховуючи його особисті попередні контакти з отаманами. От тільки не бажано відпускати його одного без нашого нагляду. Хто зна, що він там говоритиме і що робитиме - закінчив голова колегії свою думку.

- Полностью с вами согласна, и даже хочу предложить свой вариант такого надзора, - не втерпіла Ельза щоб не вставити своїх п'ять копійок, - я согласна сопровождать Онищука в этих поездках, выдавая себя за его невесту. Думаю что и атаманы не будут очень уж опасаться невесты

свого бывшего сослуживца. А тем временем, в свою очередь я смогу изучить настроения в среде бандитов и их дислокацию, - завершила начальник административно-организаторского відділу.

Колегія закінчилась тим, що було доручено Костандогло та Грундман спільно продумати і ретельно підготувати експедицію Онищука з метою навернення до амністії повстанців Брацлавщини. На цьому місці, напевно варто було б зупинитись на тому, звідки взялась у Вінниці і ким же насправді була член колегії Подільської ЧК Ельза Грундман, яка зіграла таку фатальну роль у подальшій долі Артема Онищука.

Ельза Грундман, народилась 16 травня 1891-го року в Лифляндській губернії у сім'ї латишського селянина Ульріха Грундмана [14,15,16]. Закінчивши з перервою три класи церковно-приходської школи, вона стала заводською робітницею у Ризі, де приймала активну участь у революційних подіях 1905-го року. В 1915-му Ельза була евакуйована внаслідок війни разом з заводом у Петербург. В 1917-му закінчила курси медсестер і приймала участь в штурмі Зимового палацу. Після цього Ельза Грундман була

активною учасницею колегії по організації Червоної Армії, комісаром загонів по реквізуванню продовольства у селян.

В 1919-му році Ельза стала співробітницею, а потім начальником інформаційного відділу Московської ЧК, головою якої на той час був Єфим Євдокимов. Дуже ймовірним є припущення, що саме Євдокимов став з того часу на довгі роки об'єктом таємного жіночого захоплення Ельзи, тому що більшу частину свого подальшого життя вона провела або поряд, або неподалік від нього. Що стосується сімейних відносин, то тут Ельза, судячи з її подальшої поведінки, притримувалась поглядів відомої революціонерки Олександри Колонтай.

Та відкидала необхідність сім'ї і вважала, що дітей у вільному суспільстві буде виховувати держава. Про сексуальні відносини Колонтай якось сказала так: - „У вільному суспільстві задовольнити статеву потребу буде так же легко, як і випити стакан води”.

Після Московської ЧК Євдокимов став головою, а Ельза начальником особливого відділу Південно-Західного та Південного фронтів. В подальшому Ельза Грундман стала першою жінкою, яка

отримала звання кавалера чотирьох орденів Бойового Червоного Прапора. Відважна та відчайдушна, вона виконувала найбільш неймовірні завдання, майже не задумуючись над їх наслідками. Жінка-вершник, зодягнута в шкіряну куртку, затягнута портупеєю з кобурою маузера на боку, Ельза Грундман стала для багатьох символом героїні того часу. Особливий відділ фронтів давав їй найбільш ризиковані завдання, і Ельза виконувала їх напрочуд легко і просто, залишаючи противника розгубленим від програшу.

У кінці травня 1921-го року за проханням голови Подільської губернської ЧК Л.М.Заковського Ельза Грундман була командирована з Харкова до Вінниці, де стала членом колегії і начальником адміністративно-організаторського відділу губчека.

В один із вівторків середини червня 1921-го року з Вінниці у напрямку містечка Тиврів виїхала непримітна тачанка запряжена парою гнідих коней. На передньому сидінні тачанки сидів та керував кіньми молодий широкоплечий чоловік у темно-зеленій куртці військового покрою. Заднє місце у тачанці займала невисока чорнява повновида красива жіночка років тридцяти. Жіночка була взута у красиві коричневі чобітки, зодягнута у

темну з узорами спідницю, мережану українську сорочку та темно-зелену куртку, що відтіняла колір її загадкових зеленуватих очей.

Виїхавши на окраїну міста тачанка взяла напрям на дорогу до села Лука-Мелешківська, щоб потім проминувши села Янків, Яришівку, Тарабанівку та Пиляву повернути на міст через річку Південний Буг, що вів до Тиврова. Проторохтівши через міст, тачанка в'їхала на нешироку бруковану вуличку, що круто піднімалась в тіні красивого старовинного парку від річки до центру містечка Тиврів. Це містечко було у свій час побудовано його мешканцями на схилах горбів, ярів та ровів, що з обох сторін опоясують у цьому місці річку Буг, можливо від того й пішла його назва „ти-в-рів”.

Перша згадка про Тиврів відноситься до 1505 року, коли брацлавському землянину Федьку Дашкевичу було надано великим князем литовським Олександром привілей, що підтверджував його права на володіння Тивровом, отримані за гарну службу предком Германом Дашкевичем від самого Вітовта ще в XIV столітті [17]. Як розвивалося поселення далі - неважко уявити. Кучманський шлях - поруч, місто являлось

форпостом у найсхіднішій частині Великого князівства Литовського, а потім Речі Посполитої. Нічого доброго ці два факти Тиврову не обіцяли. Тільки набіги, осади, грабунки та війни. У одній із місцевих легенд брід біля Тиврова на річці Південний Буг ще довго називали Татарським. Певно, саме тоді Тиврів почав рости не лише вшир, а й вниз. Підземними ходами, деякі з яких збереглися й понині, жителі містечка втікали в навколишні ліси, ледь тільки татари з'являлися біля воріт.

Коли візити східних непрошених гостей припинилися, містечко почало багатіти та розвиватися. Щедрі подільські чорноземи радували розкішними врожаями пшениці, яку навіть експортували звідси в Данціг. Власники поселення змінювались. У 1590-му році Маріана Ярошинська принесла як посаг своєму чоловікові Себастьяну Калитинському Тиврів і його околиці. Так поселення на довгі роки стало власністю роду Калитинських. В 1742-му році власник Тиврова, брацлавський хорунжий Міхал Калитинський побудував на місці старого зруйнованого домініканського кляштору нові корпуси і запросив

до себе братів-домініканців. А за два роки по тому Тиврів отримав статус містечка.

Все було б добре, але Міхал був останнім в родині Калитинських, і після його смерті на Тиврів, що залишився без господаря, почали претендувати як родичі Калитинських, так і Ярошинські (пам'ятаєте про Маріану?). Дійшло до збройних сутичок. Війна завершилася в 1756-му році, коли Захарій Ярошинський із своїм загоном після кровопролитної битви, в якій навіть брала участь з обох боків артилерія, відвоював своє право називатися власником Тиврова.

Син войовничого Захарія вибудував поруч з кляштором великий палац, заклав парк. Довгі роки місто мало дві основні архітектурні оздоби - кляштор домініканців та садибу Ярошинських. В 1891-му році палац у Тиврові продали Подільській єпархії, яка відкрила там духовне училище. З часом у Тиврові графом Гейденом був також побудований пивоварний завод.

Перед виїздом з Вінниці на колегії було вирішено, що Артем з „нареченою” спочатку заїде до своїх родичів у Колюхові, а там спробує дізнатись про місцеперебування когось з отаманів. На виїзді з Тиврова тачанка опустилась в досить

велику улоговину, проїхала через кам'яний місток через вузьку річку, а потім знову стала підніматись вгору.

Щоб потрапити у Колюхів чи Соколинці спочатку потрібно проїхати через село Дзвонику, від якого до Колюхова було біля шести кілометрів. В селі Дзвониха знаходився маєток одного з нащадків вищезгаданого роду Ярошинських. До революції він володів землями в декількох навколишніх селах, був внаслідок цього досить багатий, порівняно з іншими поміщиками, і жив на широку ногу.

До самого початку революційних подій цей Ярошинський їздив по своїх маєтках не на конях, як інші поміщики, а на іноземному автомобілі для чого навіть проклав від Дзвоники до Тиврова бруковану дорогу довжиною більше шести кілометрів. Будинок поміщика вражав проїжджаючих своєю величиною, порівняно з незавидними хатинами селян та мав дах критий черепицею. З іншої сторони дороги стояли господарські будівлі і склади, що також вражали подорожніх своєю надійністю та монолітністю. Побудовані на кам'яному фундаменті на схилі

крутого яру, що розрізає село навпіл, вони справляли враження справжньої фортеці.

Виїхавши з Вінниці зразу ж по обіді, подорожні тільки під вечір добрались до Колюхова. Проминувши сільське кладовище та взявши зліва від дерев'яної церкви, що стояла посередині сільського майдану, тачанка зупинилась біля п'ятого будинку від поля. Артем зліз з свого сидіння, припнув коней повідком до тину і підійшов до хвіртки. На подвір'ї нікого не було, напевно пораються на полі, чи городі, подумав він. Тим часом Ельза і собі зістрибнула із свого місця та запитально поглянула на Артема.

- Та не бачу я тут нікого. Напевно з поля іще не повернулись, або на городі пораються, то я туди зараз піду погляну. А ти тим часом йди сюди та присядь на лавчині, ось вона на подвір'ї, - запропонував він „нареченій”.

Ельза, проїхавши майже п'ятдесят кілометрів на тачанці по польових дорогах, особливо і не пручалась. Хоча вона давно звикла до постійних переїздів без особливих зручностей, проте все ж мала бажання трохи перепочити. Тим часом Артем подався на город і за деякий час з'явився звідтіль разом з Тетяною.

- Ось, сестро, а йди но сюди і познайомся з моєю нареченою. Ельза її звати, вона з Латвії, то по українському розмовляти майже не вміє, але мову нашу розуміє добре, - підвів Артем Тетяну для знайомства з Ельзою.

Та спроквола піднялась з лавки, на якій сиділа, вимушено зобразила на красивому смуглявому обличчі привітну усмішку і простягнула вперед обидві руки, щоб ними обняти Тетяну. По тому як жіночки обнялись та поцілувались, Тетяна повела свою майбутню „родичку” знайомитись з своєю господою. Артем відкрив ворота і, заїхавши тачанкою на подвір'я, розпріг коней та теж подався до хати. В хаті він побачив, що обидві жіночки стали поратись за приготуванням вечері. Щоб їм не заважати Артем присів на стілець, що стояв біля столу і ненароком задрімав. Розбудив Артема гучний голос Івана, який тільки що приїхав з косовиці.

- Агов, Артеме, що це ти вже ліг спати, іще тільки сьома година. Вставай-но та привітайся з родичем, - продовжував гудіти голос Івана над самим вухом швагра.

- А, це ти Іване, де ж це ти вештаєшся, що не бачиш - рідня приїхала. Давай розпочинай знову

розшукувати свою сулію, а то знову не встигнеш знайти її до вечері - піднявши голову, жартома відповів Артем.

- Та вже вибач, я з того разу добре запам'ятав, де те добро сховав, то тепер не забарюся, - не подарував свого і Іван, - та швидше познайом мене з своєю жінкою, бо й не знаю, як до неї звертатись.

На цю мову, Ельза, яка поралась разом з Тетяною біля печі підвела голову і підійшла, посміхаючись, ближче до чоловіків. Артем взяв її за руку і підвів до Івана.

- Знайомся, Іване, це моя наречена Ельза, вона з Латвії. Ми хоч ще і не зареєструвались, проте збираємось скоро справити невеличке весілля, та й заживемо десь з Божою поміччю. От як тільки виконаємо декілька доручень вінницької влади, то одразу й поженимось, - сяяв широкою усмішкою Артем.

- Очень рада познакоMITься с тобой, Иван, - посміхаючись своєю заворожуючою посмішкою та зазивно поблискуючи смарагдовими очима, - проговорила Ельза, - а где ваш ребенок? Артем мне много о вас рассказывал, и говорил, что у вас с Татьяной есть маленький сын.

- А що є, то є у нас синок, Костею звать. Але зараз він у моєї матері, своєї бабусі, бо маємо дуже багато роботи. І на городі підгортання картоплі, і на полі кукурудзу потрібно обробити, буряк та капусту. Ото часу за ним дивитись і не вистачає, - виручила Тетяна від печі Івана, який розкривши рота мовчки зачудовано дивився на Ельзу.

Тетяна одразу помітила, тільки-но Іван з'явився в хаті, як він став ще з порога крадькома розглядати майбутню невістку. І, знаючи про таємний потяг свого чоловіка до гарних жіночок, вона вирішила взяти ініціативу у свої руки.

- Ну що, познайомились родичі, то сходи швиденько Іване до льоху та принеси нам до столу квашених огірочків і капустки, - продовжила Тетяна свою мову.

Поки Іван ходив до льоху, а жіночки порались біля печі накриваючи на стіл, Артем сидів на своєму стільці роздумуючи над тим, як завернути розмову за столом у потрібне русло. Можливо Іван щось знає про місцезнаходження отамана Ходака, який за інформацією отриманою в ЧК діяв з своїм загоном десь у навколишніх селах.

Коли усі порозсідались за столом, то Іван одразу ж підняв першу чарку за зустріч і за родину. Коли подорожні трохи перекусили, він одразу ж налив по другій та підняв її за молодих. Випивши другу чарку і побачивши досить кислу реакцію „молодих” на свої слова, Іван налив по третій і після цього додав:

- Та що це ви так скривились обоє, немов гірчиці в рот набрали. А ну вип’ємо ще, бо стало мені чомусь „гірко”!

Артем крадькома презирнувся з Ельзою, і, побачивши на її обличчі легеньку дозволяючу посмішку, обняв та поцілував прямо в уста довгим поцілунком. По тому що Ельза не пручалась, Артем зрозумів - їй стала подобатись ця гра у „наречену” та „нареченого”. Після третьої чарки розмова за столом пожвавішала. Тетяна стала знову розпитувати Артема про його пригоди після грудневої зустрічі, а Іван тим часом розважав Ельзу сільськими оповідками.

Розповідаючи Тетяні про перебування в Румунії та про повернення на Батьківщину, Артем крадькома тим часом спостерігав за Ельзою. Він помітив, що вона не надпиває потрохи горілки зі своєї чарки, як це робила по жіночому Тетяна, а

випиває її з кожним разом до дна, після чого її обличчя усе більше наливається смуглявим рум'янцем. Судячи по усьому, ця тридцятилітня жінка добре знає присмак гарної чоловічої розваги, а тому напевно теж знає чим така розвага може для неї закінчитись.

Не зупиняючи Івана в його бажанні гарненько підпоїти „наречену”, Артем тим часом продовжував розповідати Тетяні, про те, що хоче знайти собі в навколишніх селах спокійну вчительську роботу, але боїться, що його колишні побратими – отамани Нечай, Ходак чи Лихо цьому можуть завадити. Почувши ім'я отамана Ходака, Іван раптом відхилився від Ельзи і не на жарт розхвилювався:

- А ти знаєш, Артеме, що витворили недавно козаки цього отамана у селі Кудлаї? Вони відібрали у селян коней, мотивуючи це тим, що захищають цих же селян від більшовиків, - продовжував хвилюватись Іван, - Та тепер вже більшовики стали менше грабувати селянина, ніж деякі отамани, хоч все ще продовжують душити своєю продрозверсткою, яку для годиться назвали продподатком.

- Знаю, що у Ходака було у свій час, по оповідкам сельчан, до чотирьох десятків козаків, а

крутились вони у Шендерівському лісі на обійсті лісника, - продовжував Іван свою оповідку про отамана.

Артем тим часом не зупиняв захмелілого швагра, у його невдоволенні місцевими отаманами. Хоча в подальшому Іван вже нічого більш цікавого не сказав, однак і почутого було достатньо, щоб знайти при потребі отамана Ходака. Тим часом сулія з оковитою спорожніла і господарі заходились влаштовувати гостей на нічліг. Оскільки у будинку було усього дві жилих кімнатки, то Тетяна перестелила брату і його „нареченій” ліжко у своїй спальні. Собі ж з Іваном вона підготувала постіль на печі, у тій кімнаті, де була накрыта вечеря .

Артем не став протестувати проти спільної постелі з „нареченою”, хоча дещо мав надію що вона сама запротестує. Однак того не сталось і Ельза, подякувавши Тетяні за турботу, сміливо пройшла за Артемом в запропоновану кімнату, щільно закривши за собою двері. Через деякий час вона, загасивши свічку, що стояла на підвіконні, мовчки роздяглась, зоставшись у одній натільній сорочці, потім повільно лягла в ліжко, і з головою накрылась літньою ковдрою.

Артем, очікуючи поки Ельза розташується на ліжку, деякий час постояв біля вікна, а по тому і собі став потихеньку роздягатись. Роздягшись до нижньої білизни, Артем примостився на краю постелі, щоб ненароком не торкнутись своїм тілом тіла „нареченої”. Прошло з півгодини і, лежачи горілиць та не відчуваючи ніяких рухів по іншу сторону постелі, Артем почав потихеньку дрімати.

По тому пройшов ще якийсь час і, майже поринувши в міцний сон, Артем спросоння став відчувати появу якогось млявого руху зі сторони „нареченої”. Не звертаючи увагу на ці ознаки руху, вважаючи їх за звичайну зміну людиною поз уві сні, він продовжував поринати у сон. Однак все ж повністю заснути Артему не вдалось, зненацька він проснувся від того, що відчув крізь білизну гарячу руку сусідки по постелі на своєму чоловічому достоїнстві. Ця рука тим часом стиха та обережно прокрадалась під краї його білизни до місця знаходження чоловічої гордості і стала легенько його там погладжувати та масажувати.

І далі прикидаючись сонним, Артем спершу зовсім не реагував на ті ласки „нареченої”, продовжував вдавати міцний сон і навіть стиха похропував. Проте довго зображати сплячого йому

ставало все важче і важче, тому що об'єкт тих приємних ласкань, що тим часом продовжувались і продовжувались, став зрадливо видавати справжній стан Артема. Не зважаючи на сонну незворушність свого хазяїна, цей об'єкт розпочав чомусь стрімко набухати кров'ю, нестримно збільшуючись в об'ємі та пружно піднімаючись вверху.

Не пройшло і десяти хвилин тих ласкань, як Артем відчув на своєму обличчі обпікаюче дихання Ельзи, яка тим часом повернулася на бік і майже впритул присунулася до його тіла. Знайшовши своєю вільною рукою руку Артема вона спочатку повільно перемістила її під сорочку на свої набубнявілі від жаги округлі груденята, а потім зсунула нижче та міцно притиснула до свого гарячого бутона між розкинутими у знемозі ногами. Відчувши гарячу хлюпаючу вологу між ногами подруги, Артем, не став очікувати додаткових запрошень, стрімко вискочив на „наречену” і битва в постелі розпочалась.

По тому, як хлюпала гаряча волога між ногами Ельзи, із її солодких протяжних стогонів, Антон зрозумів, що у неї давно вже не було статевих відносин з іншим чоловіком. Постійно знаходячись

на передньому краї боротьби за радянську владу ця красива тридцятирічна смугляночка зовсім не мала часу, на те щоб хоч якось влаштувати своє особисте життя. Однак дівчиною вона теж вже явно не була. Це було цілком зрозуміло хоча б з того, що ініціатива перейти до любовної гри виходила саме від неї. Вона чітко знала за яку частину тіла потрібно взяти чоловіка, щоб він у подальшому себе не зміг стримати.

Після короткого перепочинку, любовна гра продовжилась ще протягом майже години. По закінченню тієї, явно вже не класової боротьби, обоє „наречених” попадали стомлені на постіль. За декілька хвилин Ельза повернулась в сторону Артема і припала своєю розкуйовдженою коротко стриженою головою до його широких грудей.

- Артем, знаєш, а ты мне понравился еще с той первой встречи, когда я тебя мельком увидела в коридоре. Тебя тогда вели на допрос в кабинет Костандогло, - тихо прошепотіла вона прямо у вухо Артема.

- И знаешь, это именно я подала Заковскому мысль отправить тебя к бандитам в сопровождении „невесты”, роль которой сама и

должна была сыграть, - продовжувала Ельза свою сповідь.

- Ельзо, ти мені теж дуже подобаєшся, однак я зовсім не знаю як мені себе з тобою поводити. Адже у майбутньому я стану хіба, що простим сільським учителем, а ти навряд чи вийдеш за мене, бо ж чи відпустять тебе з ЧК, - прошепотів у відповідь Артем.

- І я зовсім не знаю, що з того хорошого може насправді вийти? – продовжив він свою мову.

- Артем, давай не думай о том, что будет завтра. Давай пока удовлетворимся тем, что нам сейчас друг с другом очень хорошо. Мне кажется, что я тебя уже очень сильно полюбила, а дальше мы вместе подумаем над всем остальным, - почувся у відповідь шепіт Ельзи. По тій мові рука Ельзи знову розпочала свою подорож до заповітних місць на тілі „нареченого” і їх вже не класова боротьба продовжилась майже до опівночі.

Доволі пізнього ранку, коли сонце вже стало стрімко підніматись у зеніт, Тетяна розбудила молодих та запросила їх до столу, щоб поснідали. Артем та Ельза, по черзі злили у дворі один одному на руки, вмили холодною криничною

водою обличчя та розташувались після того за столом.

- А где это Иван, что не наливает нам в рюмки на похмелье. Он вчера меня так усиленно обхаживал, наливал и наливал без устали, а сегодня куда-то исчез, - звернулася Ельза із запитанням до Тетяни.

- Якщо зостанетесь у нас на вечерю, то він знову буде наливати, а поки ранком нехай трохи сіна покосить. Вечором ж бо роси немає, то й косовиці теж не буде, - прояснила Тетяна ситуацію з Іваном.

- Я думаю, що нам до вечері побути з вами, Тетяно, не вдасться, та й клопоту не хочеться великого завдавати. Пора ж бо гаряча, стільки роботи. Після сніданку ми поїдемо, нам теж потрібно справами займатись, час не терпить, - відповів в свою чергу Артем на те запрошення сестри.

7. На пошуки отаманів

Після ситного сніданку тепло попрощавшись з сестрою, Артем запряг коней у тачанку, відкрив

ворота та виїхав на вулицю. Ельза тим часом все ніяк не могла розстатись з Тетяною. Обидві схоже вже стали відчувати одна до одної родинні почуття, а тому прощались довго. Розпрощавшись все таки з Тетяною, Ельза на цей раз розташувалась вже не на задньому, а на передньому сидінні тачанки поряд з Артемом. Прихилившись до Артемового плеча, вона тепер дійсно стала дуже схожою на його справжню наречену. У цій зворушливій позі відчувалось, що інколи й у цьому безстрашному та жорстокому вершнику революції просипалась беззахисна тендітна жінка з нестримним потягом до справжньої любові.

Звичайно Артему дуже хотілось провідати свою матір та сестру Софію в Соколинцях, проте часу на те було обмаль. В ЧК їм запропонували повернутись з першої розвідувальної поїздки до отаманів не пізніше наступного понеділка. Порадившись з Ельзою, за селом Артем повернув тачанку біля крайньої садиби направо в сторону поромної переправи, що вела до села Никифорівці. Звичайно ж у самі Никифорівці вони не поїдуть, а повернувши наліво над річкою

візьмуть напрям на село Потуш, від якого і до Шендерова рукою подати.

Навкруги стояв теплий літній день. Обабіч дороги колосились хлібні, поки що зеленуваті поля високорослого жита та невисокої пшениці. З іншої сторони в низині відливали сріблом листя поля капусти та темно-зелені лани буряків. Тихо шелестіли про щось своє ділянки молоді кукурудзи. Ця ідилія літнього погожого дня підсилювалась співом жайворонків, що стиха долинав з обох сторін сільської дороги.

Для Артема така картина українського лісостепу була доволі звичною. В той же час Ельзі, що ще в п'ятнадцять років покинула батьківський дім та з головою поринула у революційні бурі, все це навівало спогади про напівзабутий батьківський дім. Вона змалечку теж інколи допомагала батьку та матері у польових роботах. Проте, хіба порівняєш сувору природу латвійських поселень з різнобарв'ям українського лісостепу. І тому Ельза, опершись на міцне плече Артема, зачудовано оглядалась навкруги.

Стан зачарованості Ельзи підсилювався також внаслідок настрою закоханості, який вона стала відчувати з того моменту, як тачанка викотилась з

околиць Вінниці. Вже чотири роки вона знаходилась в самому пеклі революції та громадянської війни, без жалю вбивала сама, давала наказ вбивати іншим, була підступною і жорстокою, зовсім забуваючи про те, що вона іще зовсім молода красива жінка. І тут, майже вперше за ці довгі роки, зрозуміла, що є й інше життя, де існує любов, живе бажання приносити добро, проростає в тремтливій душі очікування щастя. Ельза в цей момент зовсім не задумувалась над тим, чим все це може невдовзі закінчитись – вона жадібно пила цей струмінь свободи і любові.

Тим часом тачанка, вигулькнувши з польової дороги, викотилась на узлісся молодого садженого лісочка, а проминувши його виїхала на нешироку дорогу, що вела до поромної переправи. Виїхавши на поромну пристань, коні як вкопані зупинились над водою. Порому на цій стороні річки не було, він стояв на протилежному березі. Біля порому теж не було видно жодної живої душі, тільки над водним плесом кружляли ластівки в погоні за грайливими комахами. Артем зістрибнув з тачанки, приставив рупором обидві руки до свого рота і гучно закричав:

- Агов, дядьку Петре, де ви там, подорожні прибули!

Ні на перший гук, ні на другий дядько Петро не відізвався. Артему довелось зо пів години надривати горлянку, кидаючи через річку призови до перевізника. Тим часом Ельза теж злізла з тачанки і пішла понад берегом річки, з цікавістю розглядаючи рослинність та зграї грайливих рибок, що плескались у прозорих водах Південного Бугу.

Втомившись від вигуків, Артем вже думав їх припинити, коли тим часом двері куреня на протилежному березі річки неквапом прочинились і на порозі, протираючи однією рукою заспані очі, а іншою розграбуючи на голові розкуйовджене волосся з'явився дядько Петро. Оскільки основний рух переїжджих через річку відбувався зранку та вечором, то Петро, пообідавши чим Бог послав, вирішив по тому обіді трохи подрімати.

За десять хвилин пором був поданий на іншу сторону річки і тачанка зі скрипом в'їхала на палубу порома. Ельза стала поряд з тачанкою, спостерігаючи за діями поромника та Артема. Артем у свою чергу, припнувши повід коней до одного з поромних стовпів, став допомагати перевізнику тягнути за канат, щоб пришвидшити

переправу. Переправившись та розрахувавшись з дядьком Петром, Артем сів на тачанку, де вже сиділа Ельза, вйокнув на коней, замахнувшись на них батоном, і тачанка знову тихо покотилась по польовій дорозі.

Майже одразу за переправою, Ельза ласкаво обнявши Артема за талію стиха промовила:

- Артемчик, может мы где-то здесь искупаемся, да и помыться не мешало бы. Ведь второй день мы в дороге, а пыли на ней, сам видишь, немеряно.

- Та нема питань, Ельзочко, можемо і покупатись та помитись. От тільки незабаром повернемо наліво на дорогу, що веде над берегом річки в сторону Потуша. А там я знаю гарне місце для купання, неглибоке та з намитим на берег чистим річковим піском, - відповів Артем.

За кілька хвилин тачанка виїхала на роздоріжжя, з якого основна дорога вела в сторону села Никифорівці, а інша вузенька повертала наліво в сторону берега річки. За кілометр дорога вивела до самої річки, берега якої поросли густим очеретом та плакучими вербами. Біля однієї з верб Артем зупинив тачанку, зіскочив на землю та простягнув руки Ельзі, запрошуючи і її зійти з

тачанки. Ельза з усмішкою полинула в обійми коханого та з нерозтраченою жадобою кохання припала до його уст.

Артем обережно підхопив кохану на свої міцні руки, призвичаєні з дитинства до важкої селянської праці, та легенько поставив її на ноги, не відриваючись від солодкого поцілунку. Маючи вже біля тридцяти років віку, він теж не був особливо обдарований жіночими ласками та коханням. Якщо не рахувати юнацької любові у роки навчання до господарки квартири, де він проживав, і яка тоді навчила його азам людського кохання, Артем досить значну частину свого життя провів у постійних військових звитягах. Майже вісім років він віддав військовій службі, спочатку у царській армії, потім у війську УНР. І таке життя зовсім не сприяло появі справжнього кохання чи постійним любовним відносинам з жіночою половиною суспільства. Пригадувались тільки короточасні та тимчасові романи з випадковими партнерками, що найчастіше проявляли у собі нахили повій, а не коханих. І ось нарешті, як здалось на той момент Артему, у нього з'явився шанс знайти собі справжню кохану подругу життя. Так привиділось на той час молодому подільському парубку, і не

його була вина, а його біда полягала в тому, що суспільна обстановка на Україні в той час для цього зовсім не була сприятливою.

Відірвавшись нарешті від вуст Артема, Ельза швиденько роззулась із своєї обувки і босими ногами побігла до берега річки. У цьому місці річка має звивисте русло, внаслідок чого до одного з берегів нанесло значну частину піскового ґрунту. Тому тут і утворився природній невеликий пляж з чистою прозорою водою. Заховавшись у тінь верби, Ельза різким рухом скинула з себе увесь одяг і з гучним жіночим вереском по шию занурилась у теплу річкову воду.

- Артемчик, иди быстрее сюда, - донісся до Артема її бархатистий зазивний голос, - вода здесь очень, очень теплая, иди я жду тебя.

- Зараз прийду, ото тільки з кіньми тут розберусь та приготую щось пообідати, - відповів Артем.

Він не поспішаючи розпріг коней та, стриномивши їх, пустив пастися у густу розлогу берегову траву, іще не дуже потоптану гуртом сільських корів. Стояла тепла погожа літня днина, яскраво світило гаряче сонце, місцеві цвіркуни голосно розсипали свої шовкові співи по берегових

околицях. У Артема не було особливого бажання кудись зараз поспішати. Нарешті видалась якась можливість відпочити від постійних походів і табірних поневірянь, чому б не спробувати трохи продовжити цю мить. Шукати сьогодні Ходака, теж особливого бажання не було, нікуди він не утече. Та й слід було б розпитати детальніше про його місце знаходження у місцевих селян з Потуша. Багатьох з них він знав іще з часу своїх дитячих мандрівок по околицях Соколинець.

Справившись із своєю роботою, та роздягнувшись до нижньої білизни, Артем теж увійшов у теплу воду річки у якій вже плескалась Ельза. Вона, побачивши його у нижній білизні, стала насміхатись і примусила з себе ту білизну зняти, щоб не замочити. Судячи з усього, у цієї молодой жінки був гарний досвід часів революції та громадянської війни, коли було ніколи займатись висушуванням одяжі, та й на звичайну людську соромязливість часу не вистачало.

Скинувши одягу, Артем ближче підійшов до Ельзи, яка з сміхом кинулась до нього, обняла за шию та охопила у воді своїми смуглими ногами його за талію. Тепер вже Артем, відчувши як від дотику до тіла коханої повільно прокидається у

воді його зрадливий „друг”, припав своїми вустами у довгому поцілунку до жадібних вуст Ельзи. Відчувши на своєму животі чоловіче достоїнство Артема, Ельза, взявши його в свою руку, повільно ввела в себе і ніч кохання спочатку продовжилась у річкових умовах, а потім на розстеленому на березі в траві покривалі.

Час у любовних утіхах линув непомітно, проте надворі вже вечоріло і закохані були змушені це враховувати, інакше довелось би наступну ніч провести надворі. Хоча обом було не звикати до такої перспективи, однак було потрібно ще отримати від когось із знайомих Артема у Потуші інформацію про дислокацію отамана Ходака. Тому, дещо підкріпившись після довгих годин кохання, вони вирушили в сторону Потуша.

До села залишалося десь біля двох кілометрів і ситі коні досить швидко подолали цю відстань. Тачанка, проїхавши по каменистому схилу річкового русла, проминула місток через вузьку притоку Південного Бугу і стала підніматись по доволі крутій вуличці до центру села. Артем вирішив зупинитись у свого друга дитинства Павла Збужинського, що проживав на центральній вулиці Потуша.

Зупинившись біля хати Павла, Артем передав повіддя Ельзі, а сам зайшов на подвір'я. Біля стодоли поралась, готуючи їжу худобі, старенька жінка, мати Павла.

- Доброго здоров'я, тітко Горпино! Не пізнаєте мене? – звернувся Артем до жінки.

- Ой лишенько, а їй бо не впізнаю, хто ж ти такий будеш, хлопче, - озвалась у відповідь жінка.

- Та Артем я, Онищук, давній друг вашого Павла. Давно я тут вже не був, то й впізнати мене важкувато. А де Павло, дома чи ні? – продовжив Артем свою мову.

- Та дома він, дома. Ото тільки-но сів вечеряти, то зараз я його покличу, підожди хвильку, - зачимчикувала до хати Горпина.

За хвилину на порозі показався худорлявий загорілий Павло і кинувся обнімати побратима.

- Кого це я бачу, Артем! Будь здоров друже, яким це вітром тебе у наші краї занесло. Чув ти десь у війську служив, та в Польщу подався? – радісно приговорював Павло.

- Та служив, служив, Павле. Де тільки мене не носило, а от тепер прибився в рідні краї, то чи приймеш на ночівлю. Але я не сам, з нареченою,

їдемо по селах шукати місця для роботи, - пояснив Артем мету свого прибуття в Потуш.

- Та про що ти, побратиме. Для тебе і щоб місця не знайшлось, то заїжджай у двір, та веди свою наречену до оселі, - запросив Павло подорожніх.

Коли тачанка та коні були прилаштовані на подвір'ї, усі зайшли до хати, де дружина Павла вже встигла приготувати для приїжджих вечерю. Павло, хоча він вже й перед тим гарно повечеряв, також присів до столу зі сулією бурячанки в руках та став їх тією оковитою пригощати. По другій чарці Артем, пам'ятаючи про поставлену у ЧК задачу, спробував направити розмову у потрібне русло.

- Тут ми з Ельзою, таке ім'я у моєї нареченої, бо вона у мене із Латвії, їздимо по селах щоб знайти місця учителів в школі. Але, казали мені, що в цих місцях отаманує Ходак, то щоб остерігався. Хоча він мене і знає, ще з загонів Волинця, проте я зараз відійшов від повстанства, а він цього не поважає, - закинув свою вудочку Артем.

- Та чув я про Ходака, гарний отаман був. Проте нещодавно його загін так пошарпали, що з

сорока козаків залишилось заледве шість, чи сім. І з ними він ховається десь у Шендерівському лісі. Думаю що у хатині лісника, - прояснив ситуацію дещо захмелілий Павло.

- А ти Павле, як тут поживаєш? Все у тебе добре, чи ні, ото бачу маєш гарну дружину, діток, - перевів мову на інше Артем.

- Та все було б добре, друже. Ото тільки оці продзагони заливають сала за шкіру. Вже і війна закінчилась, здавалось треба було б селянину якусь слабину дати. Але ні, шастають по селах, інколи останнє з хати вигрібають хоча й називають це тепер продподатком, а не продрозверсткою, - продовжив оповідь про своє життя Павло.

- Думаю, що недовго вже це, скоро повинні більшовики взятись за розум, а то знову розпочнуть восени селяни підніматись, - спробував завершити Артем розмову на оптимістичній ноті.

Після вечері гостям постелили спільну постіль на горищі. На цей раз Ельза і Артем, втомившись з дороги та від занять коханням на березі ріки, заснули доволі швидко. Зранку ж, поснідавши і попрощавшись з гостинними господарями, вони не гаючись вирушили у напрямку Шендерова.

Перед самим селом Артем повернув тачанку у напрямі лісу. Він знав де знаходиться будинок лісника і вирішив завітати туди без зайвих зволікань. За півкілометра до будинку тачанку перепинили два озброєних гвинтівками чоловіки у селянській одежі.

- Стій! Куди їдете, тут проїзд заборонений, то повертайте назад - вигукнув один з них.

- Та хлопці, дуже вже хочеться зустрітись з вашим отаманом, Ходак його, здається кличуть. А я Артем Онищук, може чули, він мене знає, то хотів би з ним побалакати, - не злізаючи з свого місця прокричав у відповідь Артем.

Почувши ту мову, хлопці трохи замислились, порадилися між собою, а потім один з них відповів:

- Отамана зараз немає, буде десь по обіді. То їдьте до хатини лісника та зачекайте, ми вас пропустимо. А тебе Артеме я знаю, ти з Соколинєць, там у мене живуть родичі.

Артем не став розпитувати, хто ж у Соколинцях є родичем цього вояка, а замахнувшись на коней направив тачанку вперед по лісовій дорозі. Під'їхавши за якийсь час до будинку лісника, Артем розпріг коней, дав їм трохи вівса і пішов до хати,

залишивши Ельзу тим часом на тачанці. У хатині була тільки дружина лісника з малою дитиною, тому привітавшись з нею і повідомивши мету свого приїзду, Артем повернувся до тачанки.

Отаман Ходак з'явився з трьома козаками десь по обіді. Вартові на лісовій дорозі його вже повідомили про непроханих гостей, тому особливого здивування отаман не виявив. Він повільно зліз з коня та повагом підійшов до тачанки, біля якої його очікували приїжджі. Зовні опецькуватий, лисуватий і невисокий зростом отаман справляв враження досить міцного сільського господаря, з тих кого радянська влада охрестила куркулями.

- Будь здоров, бойовий друже. Якими вітрами занесло в наші нетрі? Які новини, як твоє життя? Чув що ти перекинувся на сторону червоних, навіть якісь заклики до нас нерозумних в газеті видрукував, чи може мене дурять, - не виявляючи особливої радості від зустрічі, прохрипів Ходак.

- Та ти, друже, майже все вірно виклав, от тільки всіх обставин не знаєш. То якщо не проти, то давай заїдемо в хату і побалакаємо. А це, познайомся, моя наречена Ельза, вона з Латвії, то

по нашому майже не говорить, - в унісон отаману відповів Артем.

Зоставивши козаків надворі, Ходак провів Артема з Ельзою в оселю лісника, де запросив їх до обіднього столу. Обід вже стояв паруючи на столі та очікуючи приїзду отамана. Козакам обід отаман розпорядився винести на двір, щоб не заважали розмові.

- То слухаю твою мову, друже, - продовжив отаман свою думку, розташувавшись за обіднім столом і подолавши миску запашного українського борщу.

- Так от, друже отаман, зараз я їжджу по селах і приглядаю собі з майбутньою дружиною, роботу у сільських школах. На жаль, мало є придатних до навчання приміщень, але нова влада налаштована на освіту. Але то інше, бо є у мене іще доручення від влади приводити до амністії тих, хто втомився у лісах з нею боротись, - коротко виклав Артем мету свого приїзду.

- Бачиш бо, друже отаман, коли червоні розбили у листопаді того року нашу армію, я з курінного теж став отаманом і ще місяць по тому боровся з ними на Брацлавщині. Але опісля того, як посидів у румунських таборах та в застінках ЧК,

бо був заарештований на кордоні при поверненні на Україну, то зрозумів – боротьбу потрібно закінчувати та приступати до мирної праці, - продовжив Артем, - і думаю, що і тобі варто подумати над тим, щоб навернутись до цієї праці, тим більше що така нагода наразі тепер є.

Вислухавши розповідь Артема, Ходак, похмуро пережовуючи свій обід довго сидів, мовчки задумавшись. Так сталось, що життя його теж підводило до аналогічного висновку. Основна частина його загону розгромлена більшовиками, іншу вже деморалізовану частину він сам розпустив по домівках. З ним зосталось п'ять козаків і тільки питання часу в тому, що і їх знайдуть та повбивають. А що знайдуть, то який в тому сумнів, от і Артем його знайшов без особливих проблем.

- Добре друже Артем, я подумаю, пораджусь із своїми козаками і може завтра, або швидше усього, післязавтра дам тобі остаточну відповідь. А зараз хазяйка дому розмістить тебе з нареченою на ночівлю, відпочивайте, - після довгого мовчання промовив Ходак і вийшов, закінчивши обід, на подвір'я до своїх козаків.

Коли Ельза з Артемом завершили обідати, хазяйка хати лісника, яку звали Харитиною, повела їх влаштуватися у флігель. Надворі за обіднім столом сиділи три козаки, що приїхали разом з отаманом, сам отаман та іще один незнайомий чоловік. Судячи по зовнішньому вигляду це був хазяїн дому – лісник. Вони про щось збуджено говорили, та було схоже – сперечались.

У флігелі було дві невеликих кімнатки, обшитих білими струганими дошками. Перша з цих кімнаток явно служила місцем розташування усякого домашнього скарбу, який повсякчас не використовується, але може знадобитись у будь який момент. На стінах цієї кімнатки були розвішана різноманітна, переважно зимова, одежина. Також на одній з стін висіли жмути висушених трав, судячи з їхнього запаху - лікарських. В кутку кімнатки стояло дві широкі діжки, напевно з капустою, огірками чи грибами. Поряд з тими діжками на стільці було прилаштовано відро з водою та залізний військовий котелок.

Друга кімната була вже більш схожа на людське житло. В ній знаходився невеликий стіл, два стільці і широке дерев'яне ліжко. Харитина, яка

принесла з собою чисту білизну, швидко перестелила постіль.

- Розташовуйтеся, гості дорогі, та відпочивайте, втомились певно з дороги. А я тим часом піду дитину і худобу погодую та займусь приготуванням вечері, - заквапилась вона на подвір'я.

Тим часом „дорогі гості” не стали пояснювати Харитині, що вони не так вже й втомились проїхавши з Потуша до Шендерова, яких зо п'ять кілометрів. І те що отаман взяв на роздуми два дні Артема та Ельзу зовсім не засмутило. Перебуваючи в стані закоханості, вони були б, напевно, не проти коли б отаман взяв на роздуми іще декілька днів. Тоді був би привід повернутись до звіту у Вінницю дещо пізніше.

Тим часом Ельза зняла з ніг чобітки та зручно влаштувалась на постелі, зазивно запрошуючи Артема своїми округлими оголеними ногами зробити теж саме. Того довго просити не довелось. І, добре відпочивши у Павловій господі після учорашніх любовних змагань, закохані знову поринули у світ любовних насолод. Далєбі їм ніхто на заважав, то на подвір'я вони вийшли тільки тоді, коли хазяйка запросила вечеряти.

У будинку на той час знаходився тільки лісник, якого звали Кіндрат, із своєю дружиною та малим сином. Отамана з козаками ніде не було видно, напевно роз'їхались по домівках радитись з родичами та близькими. Повечерявши, закохані знову повернулись до флігеля де продовжили свої амурні справи.

Отаман з'явився, як і обіцяв тільки ранком третього дня і одразу ж покликав до себе Артема з Ельзою. Коли ті зайшли у обідню кімнату, Ходак сидів на стільці біля столу і помахом руки запросив їх присісти поряд з собою.

- Ну що ж, друже Артем, покумекав я над твоїми пропозиціями, порадився з козаками, порозпитував друзів та знайомих. Схоже на те, що говорив ти правду і тепер дійсно більшовики, щоб припинити спротив їхній владі, оголосили амністію повстанцям. Тому, ми прийшли до того висновку, щоб пристати на цю амністію, бо вже сила наша не та і світить нам тільки одна дорога – до могили, - похмуро, розглядаючи відсутнім поглядом щось за вікном, проговорив отаман.

- Але більшу частину загону я розпустив ще до вашого приїзду і збирати їх тепер вже не буду, то поїдемо до Вінниці тільки з тими, що zostались.

Якщо це влаштовує, то будемо вирушати у дорогу, - закінчив Ходак свою думку.

- Добре друже отаман, думаю що ти вірно все розміркував. А що хлопці вже і так склали зброю та розійшлись по домівках, то хай так і буде, - підтвердив свою згоду Артем, скоса поглядаючи на Ельзу, щоб побачити чи немає у неї яких заперечень на ту його мову.

Ельза мовчки кивнула, але так щоб цього не помітив Ходак. Інакше він би напевно не зрозумів, чому у цій парі рішення приймає „наречена”. Проте отаман, який тим часом продовжував дивитись у вікно, не помітив тих переглядань і по тому пішов на подвір'я готувати козаків до дороги. Таким чином в кінці червня 1921-го року Артем разом з Ельзою привів для амністії у Вінницю залишки загону отамана Ходака [8,11,18].

8. Підпільний центр.

Після здачі отамана Ходака Артем був зарахований секретним співробітником у штат Подільської губчека. Йому встановили грошове забезпечення на яке він винайняв на Старому

місті, недалеко від мосту через річку Південний Буг, невелику кімнатку з окремим від хазяїв входом. Ельза, яка проживала в гуртожитку губчека, коли вони повертались з поїздок до отаманів, часто навідувала його в тій квартирі, після завершення робочого дня. Звичайно закохані не афішували своїх відносин, не бажаючи щоб про них дізнались більш широке коло співробітників. Однак шила в мішку не втаїш, і багато хто в губчека здогадувався про їх взаємні симпатії.

Артем в подальшому, також у супроводі Ельзи, вів подібні переговори про амністію з отаманом Нечаєм (П.Бокало - псевдо Нечай) [8, 17, 18]. На той час отаман Нечай був відомим повстанським ватажком району. Його загін виник у 1920-му році і нараховував у окремі моменти до тисячі чоловік. Разом з військами УНР у листопаді 1920-го року Нечай відступив за кордон у Польщу, але вже через місяць двадцятого грудня 1920-го року із загоном у три сотні чоловік знову повернувся у Липовецький та Уманський повіти. Помічником отамана був на той час О.Головащенко, начальником штабу – Жолудь, а ад'ютантом – А.Дащенко.

Нечай активно діяв проти більшовиків до червня 1921-го року, коли під ударами їх регулярних військ розпустив майже увесь свій загін. По тому отаман залишив тільки старшинське ядро загону з шістнадцяти чоловік. В подальшому отаман Нечай перейшов у загін отамана Лихо, залишивши свій загін під керівництвом начальника штабу Жолудя. Під впливом розмов з Артемом Онищуком на початку липня Нечай здався більшовикам по амністії і згодом допомагав Подільській Губчека вести переговори з отаманом Лихо.

Аналогічні, як і з отаманом Нечаєм, переговори велися Артемом у супроводі Ельзи на початку липня 1921-го року і з самим отаманом Лихо (Дорошенко). Проте особливих успіхів ці переговори не мали до того часу, коли у серпні того ж року загін Лихо зазнав від більшовиків великих втрат. Внаслідок втрат у загоні залишилось тільки біля двох десятків козаків. Під впливом цих поразок розпочалася деморалізація. Спочатку ж, як відомо, сам отаман був категорично проти здачі більшовикам, але під впливом поразок і тих розмов, що відбулись у нього на початку липня з Артемом та Ельзою, став вагатися. В

подальшому ж Лихо не перешкоджав своїм козакам та старшинам здаватися по амністії [8, 18].

В той же день на початку липня, коли після безуспішних переговорів з отаманом Лихо Артем з Ельзою повернулись до Вінниці, сталось дещо, що перевернуло усі їх подальші плани та сподівання. Після повернення закохані вирішили, що Артем одразу ж поїде на свою квартиру, а Ельза тим часом навідається у губчека та доповість Заковському про результати переговорів з отаманом Лихо. Після чого вона обіцялась увечері повернутись та заночувати у Артема. Проте Ельза повернулась значно раніше. Майже з порога вона прокричала:

- Артем, у нас беда. Тебя разыскивают и собираются с пристрастием допросить.

- А в чому справа, що там сталось, в чому мене підозрюють, - стривожено запитав Артем.

- Понимаешь, еще в конце июня наши захватили в селе Федоровка штаб петлюровского руководства восстанием у вашем уезде. А сейчас начали изучать ихние документы и обнаружили, что тебе командующий повстанческой группой полковник Карий регулярно посылал тайные инструкции, - продовжила Ельза.

- Та може він і надсилав ті інструкції, але я їх не отримував і тим більше не виконував. Ми ж увесь цей час були разом, коли б я їх встиг виконати, - збентежено пояснював Ельзі ситуацію Артем.

- Да я то тебе верю, однако сомневаюсь, что дотошный Костандогло примет твои объяснения. Быстрее всего, он тебя посадит в застенки, и будет потихоньку выбивать признания пока не добьется своего, - окреслила тим часом Ельза Артемову перспективу.

- Поэтому думаю, что тебе надо сегодня же исчезнуть и затаиться на некоторое время. А я пока попробую уладить ситуацию, главное чтобы ты снова не влез в это бандитское болото. В ЧК же скажу, что ты решил заехать по дороге к матери и должен возвратится через пару дней, - продолжила Ельза свою мову.

- Добре, тоді я побуду у родичів десь біля Тиврова, а ти повідомиш, коли закінчиться ця катавасія, мене через Івана та Тетяну, - не заперечував Артем, відчуваючи, що над його головою нависла серйозна небезпека.

На тому й порішили, після чого Ельза повернулася у ЧК, а Артем як тільки звечоріло тихо

зібрався, осідлав коня та вже майже поночі виїхав з Вінниці у напрямку Тиврова.

З захоплених документів повстангруппи випливало, що Артем Онищук, являючись секретним співробітником ЧК, одночасно підтримував зв'язки з представниками петлюрівського повстанського штабу [2, 5]. Про це стало відомо під час нальоту 26-го червня 1921-го року червоних військ на село Федорівку, де знаходився тоді штаб Північної повстанської групи. В ході цього нальоту було захоплено повстанську документацію з якої було зроблено висновок, що Артему Онищuku надсилались таємні інструкції від командира повстанської групи полковника Карого.

Офіційні документи повідомляли: "Агентданими встановлено, що Артем Онищук за своїм походженням, призначенням і тактикою різко виділяється на фоні бандитського руху. На відміну від інших бандитів є найбільш злоякісним: будучи найвідвертішим бандитом, навмисне амністувався в Подгубчека і, являючись секретним співробітником останньої, одночасно підтримував зв'язок з Півнповстангруппою і підпільно діяв на користь бандитського руху".

Про ставлення радянської влади до українських повстанців свідчить хоча б така витримка із “Звернення Подільського губернського виконавчого комітету Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів до селян Поділля про сплату продовольчого податку” від 21-го липня 1921-го року [19].

- “..... Ще одне слово до вас трудові селяни. У Радянської влади ще немало потайних ворогів. Вони приходять до вас, ці ненависники трудової влади, ці вовки в овечих шкурах народолобства, вони зводять наклеп на вашу владу, вони ганьблять її. Наймити поміщиків і фабрикантів, агенти Петлюри, польського холопа, що продається попам за їх прокляте золото, кажуть вам не платити податку, тому що податок є та сама продрозверстка.

Не вірте їм, це найзліші вороги ваші, вони збивають вас із правдивого шляху, вони вносять смуту у ваше трудове життя. Навіть темні, обплутані Петлюрою бандити з дня на день починають розуміти, що Радянська влада – влада працюючих мас. Вони виходять гуртами з лісів і звіриних логовищ і, прощені народною владою, мирно вертаються до чесної праці. Здався

Мордалевич, Грозний, Лисиця, здався Онищук, здаються й інші.”

Залишивши того нещасливого липневого дня Вінницю, Артем не поїхав одразу до рідні у Соколинці чи у Колюхів. Він добре розумів, що розшукувати його будуть перш за все саме там, у батьківському домі чи у сестри Тетяни. Тому він вирішив спочатку завітати та перебути декілька днів у одного з своїх друзів юності, який проживав у селі Кліщеві. Село це знаходиться на лівому березі річки Південний Буг майже поряд з селом Потуш і зовсім недалеко від його рідних Соколинець.

У цьому селі у часи своєї юності Артем колись заприятелював з сином місцевого рибалки Петром. На цей час, за словами Павла Збужинського, Петро Козловський проживав разом з старенькою матір'ю у невеличкій батьковій хаті, що була побудована на одному з річкових схилів. Обійстя Козловських знаходилось на самій окраїні села, на досить значній відстані від інших дворів селян. Виїхавши з Вінниці вже під вечір, оминаючи зустрічні села, Артем польовими дорогами вже майже в сутінках завернув до оселі Петра.

Уважно оглянувши околиці навколо двору Козловських, він поволі зліз з коня, припнув того за повід біля повітки і підійшов ближче до вхідних дверей. У вікнах хати ще світилось і Артем сторожко, щоб не сполохати сусідських собак, підійшов ближче та заглянув у вікно поверх білих полотняних занавісок. У освітленій гасовою лампою кімнаті за столом сидів сам Петро, та швидко наминав їжу дерев'яною ложкою з полумиска, що стояв прямо перед ним.

Напевно тільки що приїхав з поля та вечеряє, подумалось Артему. В хаті більше нікого не було видно, тому він обережно стиха постукав рукояткою нагайки у віконне скло. Петро одразу ж припинив їсти і повернув голову до вікна, з тривогою вглядаючись у нічні сутінки. Нічого там не побачивши, він встав з-за столу, взяв в руки лампу і пішов з нею у сіни. Опісля того як у сінях щось скригнуло та грюкнуло Петро у світлі керосинової лампи з'явився на порозі хатини.

- А хто тут бродить, це може ти, Михайло, - невпевненим голосом майже прошепотів Козловський.

- Та ні Петре, це я, Артем Онищук, твій давній приятель з Соколинець. Маю надію що ти ще мене

не забув, - признався до господаря з темноти Артем.

- А, це ти Артеме, десь ти був надовго щез з наших місць, казали у війську служиш. Та заходь вже до хати, сідай до столу, повечеряємо разом, я тільки но розпочав, - продовжив свою непевну мову Петро, не знаючи напевно радіти йому неочікуваному нічному гостю, чи ні.

- Добре Петре, зараз я зайду, от тільки ти сходи та заведи поки що мого коня в повітку, щоб на вулиці не заставався, - попрохав Артем.

Петро, почувши слова побратима, поставив лампу на підвіконня невеличкого вікна у сінях, неквапом пішов і перевів коня до повітки. А по тому знову повернувся до хати. Артем тим часом вже сидів біля столу очікуючи його повернення. Коли ж Петро зайшов у хату, Артем піднявся з-за столу, підійшов ближче та, вітаючись, обняв побратима. Після того, як вони обнялись і тричі по чоловічому почоломкались, Петро заходився швиденько готувати на стіл нехитру вечерю.

- Ти вже вибач Артеме, повечеряємо, як кажуть чим Бог послав. Моя матір лягла вже на спочинок, то я сам тобі зараз кулешу насиплю, - приговорював Петро підсуваючи Артему повний

полумисок ще теплого капусняку звареного навпіл з пшоном, званого в народі кулешем, окраєць житнього хліба і дерев'яну ложку.

- Розкажуй Артеме, як це ти за стільки років негадано забрів до мого двору. Бачив я тут нещодавно Павла з Потуша. То він оповідав, що завертав ти якимось до його господи десь з місяць назад з своєю нареченою. Може вже й весілля справили, - не вгавав балакучий Петро.

- Та не до весілля мені, Петре. Ото попав я зараз у велику підозру до влади, то доведеться з тим весіллям дещо зачекати. Поки що побуду десь у запіллі заховавшись від більшовиків, шукають вони мене тепер, - переповідав Артем побратиму свою невеселу історію

- А ти, Петре, як тут поживаєш, не оженився ще?

- Та хіба оженишся з нашими статками. Землі маю як кіт наплакав, та й з тієї хліб продзагони восени виволочуть. Трохи рибалкою промишляю, трохи хліборобством, то отак вдвох з матір'ю і живемо собі, - розповідав Петро про своє життя-буття.

По тих розмовах побратими вклялись на ночівлю, бо Петру на світанку потрібно було

перевірити свого невода, може яка рибка попалась. Артем же зголосився перебути у нього до вечора наступного дня, щоб потім відправитись нічними сутінками берегом річки у напрямку села Канава. Недалеко біля цього села знаходився досить великий ліс, що простягався майже до самих окраїн села Дзвоники. У хатині тамтешнього лісника, свого доброго знайомого та недалекого родича, Артем і збирався пересидіти лиху годину, очікуючи звістку від Ельзи.

9. Боротьба з продзагонами

Після захоплення наказів Півнповстангрупи, як стверджувала офіційна оцінка діяльності Артема: „...він остаточно з'ясував лінію ставлення до Радвлади, після чого з'явився на чолі однієї з банд і почав активну діяльність в Брацлавському повіті, зарекомендувавши себе частими і зухвалими нальотами, застосовуючи тактику при нападі розділення банди на дві групи і агітує серед амністованих бандитів, вербуючи їх у свою банду. За перевіреними агентданими, банда Артема є

терористичним загоном Північної повстанської групи” [2,5].

Загін Артема на той час був найчисельнішим на Тиврівщині. За деякими даними, в окремі періоди він налічував більше трьох сотень чоловік. Окрім того, цей загін відрізнявся чітким національно-політичним забарвленням і залізною військовою дисципліною. За повідомленням розвідки червоноармійських частин, "дисципліна в банді Артема сувора, застосовуються покарання у вигляді несення нарядів поза чергою по сторожовій службі, що виставляється по просіках і лісах, в центрі якого розташовується вся банда" [18]. Сам же Артем відзначався фанатичною відданістю ідеї незалежної, вільної від московського панування України.

На цей час внаслідок засухи, яка спіткала Україну у 1921-му році врожай зернових у селян був незначний. А в південних регіонах України та деяких регіонах Росії восени 1921-го року до того ж розпочався сильний голод. На Україну потягнулись потоки біженців та переселенців. Не пухли від статків і центральні регіони України, де засуха не так сильно далася взнаки, як на півдні. В той же

час незважаючи на перехід більшовицької влади до так званої „нової економічної політики”, грабунок українського селянства продовжувався.

Згідно історичного аналізу до загальних причин селянських повстань 1921-го року на Україні можна було віднести [8]:

1) грабіжницьку більшовицьку продовольчу політику (продрозкладку, продподаток, що продовжував збиратися методами продрозкладки, постійні грабунки і реквізиції, які здійснювалися міліцією, чекістами, червоноармійцями, тощо);

2) земельну проблему, що була вирішена зовсім не на користь основної маси трудового селянства;

3) постійні перерозподіли землі, спрямовані на розшарування населення українських сіл на бідноту та заможних селян (так званих, куркулів);

4) постійне пограбування національних багатств України (хліба, сала, цукру, олії, вугілля, тощо);

5) голод, що розпочався на Півдні України та викликав наплив переселенців у центральні регіони;

6) свавілля і бешкети більшовицьких військових частин на усій території України;

7) примусову мобілізацію у Червону Армію і пов'язане з цим дезертирство до повстанських загонів;

8) розруху та занепад суспільного життя у містах і великих поселеннях.

Не дуже варто дивуватись тому, що Артем не дотримав свого слова десть тихо відсидітись в сільській глибинці. Просидівши у запіллі майже місяць і не отримавши жодних повідомлень від Ельзи, Артем зрозумів що розраховувати він може тільки на себе та на своїх друзів-побратимів, які допомагали йому ховатись від пошуків влади увесь цей час. Окрім того, спілкуючись з селянами навколишніх до Соколинець сіл Потуша, Кліщева, Никифорівець, Шендерова, Колюхова, Канави, Онитковець, Дзвоники, Артем не міг не реагувати на їх волення про допомогу.

Водночас на початку серпня з'явилися у таємному запіллі Артема двоє його давніх побратимів Сергій Кондратюк та Парамон Кирилюк, обидва з Колюхова. Їм, як виявилось, теж довелось втікати з села, бо мали конфлікт з продагентом, що розпочав вже з самого початку жнив збирати у селі продподаток. Той продагент пообіцяв, що за приховування урожаю зернових

подасть на них скаргу у повітову міліцію, то щоб розпочинали сухарі собі готувати, а може дійде й до гіршого.

Зваживши на ті обіцянки уповноваженого Сергій та Парамон не стали очікувати їх здійснення, а повітягали з під стріх заховані ще з війни гвинтівки і кинулись до Тетяни Кулібабчук, щоб дізнатись де переховується Артем. Тетяна, що теж чула від односельців про ті погрози, не довго опираючись, повідомила їх про місцезнаходження брата. Таким чином вже четвертого серпня 1921-го року Артем Онищук, як доносила розвідка червоних, був помічений на чолі невеликого загону вершників при двох кулеметах у районі села Канава [2, 20].

А вже через десять днів загін Артема Онищука збільшився у своїй чисельності до шестидесяти вершників за рахунок невдоволених діями влади селян навколишніх сіл. До загону пристали давні побратими Артема з Соколинець Олекса Охрімчук, Павло Мельник, Артем Охрімчук, Петро Бігун та двоюрідний брат отамана Клим Онищук. Кожен з селян, що вступали у загін Артема приходив з своїм конем та з своєю зброєю, якої та той час

було вдосталь по українських селах внаслідок попередніх воєнних дій.

Артему було зрозуміло, що збільшувати в подальшому чисельність загону він зможе тільки тоді, коли покаже своїм козакам, що влада їх боїться. Не менш важливо було розпочати дії з реквізування та повернення селянам продподатку, який прискореними темпами вже стали збирати продагенти та продзагони по усій Брацлавщині.

Вперше заявити про себе Артем вирішив шляхом здійснення нападу на Вороновицький цукровий завод. Це рішення було прийнято отаманом тринадцятого серпня 1921-го року на нараді старшин свого загону. Мотивація тут була проста, на тому заводі знаходились значні запаси цукру урожаю попереднього року, що могло слугувати забезпеченням козакам загону, як матеріальна компенсація за їх участь у боротьбі. Окрім того в касі заводу мали бути якісь грошові кошти, що теж було не зайвим для розширення бази повстання.

Додатковим стимулом для нападу саме на цей завод було те, що на ньому працював обліковцем такий собі Сич Семен, який був родичем одного з повстанців. Тому Артем мав повну інформацію, як

про стан матеріального і грошового забезпечення заводу, так і про стан його охорони.

Здійснивши в обідню пору чотирнадцятого серпня несподіваний напад на цукровий завод, повстанці не стали там довго очікувати прибуття викликаних керівництвом заводу червоноармійських частин. Протягом години вони оперативно завантажили мішками з цукром шість возів і після цього обоз направився з Вороновиці у напрямку сусіднього села Тростянець. У подальшому, проминувши це село, загін заховався у великому лісі, що знаходився на схід від села Шендерів.

У цьому лісі загін розділився на дві групи. Одна з цих груп зосталась охороняти обоз, а інша група з двадцяти п'яти вершників під командування самого отамана Артема вирушила у напрямку центру волості – містечка Тиврів.

Переправившись поромом через річку Південний Буг у районі села Никифорець, повстанці оминули стороною село Колюхів. А потім пройшли, не особливо тепер ховаючись, через село Дзвонику в сторону містечка Тиврів. О восьмій годині вечора того ж дня 14-го серпня 1921-го року повстанський загін, не отримавши

жодного спротиву від більшовицької влади, зайняв центр волості Тиврів.

Вступивши з своїм загоном у містечко, отаман Онищук одразу ж направився до будинку волосного правління, щоб заарештувати там більшовицьке керівництво волості та знищити офіційні папери. Однак робочий день на той час вже закінчився, працівники волосного правління розійшлись по домівках і будинок правління був закритий. Побачивши на дверях замок, отаман не став їх ламати, а сказав, що прийде сюди завтра, коли співробітники правління будуть на місці [20].

Після цього Артем розпорядився скликати мешканців містечка на мітинг. І коли на центральному майдані зібралось з півсотні мешканців з найближчих до центру вулиць, отаман Артем виліз на одну із кулеметних тачанок, та виголосив запальну промову.

- Панове-земляки, багато з вас мене тут знають, бо я ж сам родом з Соколинець і часто бував у вас у Тиврові. Довгий час мені довелось воювати і проти німців, і проти гетьманців, і проти білих, а потім і проти більшовиків. І коли в листопаді того року поляки нас зрадили, то довелось і в румунських таборах посидіти.

Повернувся я з таборів навесні додому, думав взялись більшовики за розум, перестали грабувати трудове селянство, продподаток ввели. Думав стало легше селянству, але виявилось, що дуже і дуже я помилився. То тільки одна назва „продподаток”, а насправді це зосталась та ж сама грабіжницька продрозверстка. Знову більшовики обдирають українського селянина, як ту липку, тільки що здохнути з голоду не дають. Ще не встигли селяни зжнивуватись, як продзагони стали вигрібати з засіків усе дочиста. А знають же, що була тут посуха і цей рік виявився неврожайним.

- Але більшовиків ці проблеми зовсім не цікавлять, вони все гребуть і гребуть. Тому я, Артем Онищук, закликаю усіх національно свідомих громадян Тиврова, вступати у мій загін, щоб спільно боротись за нашу самостійну Українську державу вільну від більшовицьких Рад. Ми, не шкодуючи своєї крові, де тільки можна будемо перешкоджати більшовикам грабувати селян. Я ж з своєї сторони зроблю усе, щоб повернути селянам нашої волості вже пограбоване збіжжя. По усій Україні піднімається селянство, до нас йдуть на допомогу війська Директорії під

проводом генерал-хорунжого Юрка Тютюнника.
Ми переможемо, слава Україні!

По тих словах, закінчивши свою промову, Артем зліз з тачанки і став займатися розташуванням своїх козаків на нічліг. Погомонівши між собою після того мітингу, мешканці містечка і собі потихеньку розійшлися по домівках.

Наступного дня зранку п'ятнадцятого серпня 1921-го року, переночувавши у Тиврові та поповнивши свої лави його жителями, повстанці пройшли через село Онитківці і направились до лісу, що знаходився на схід від містечка Шпиків [2,20]. За переконанням самого Артема та виходячи із інструкцій Повстанського штабу, повстанський загін повинен був розташовуватись у лісах, щоб виставивши навкруг по усіх дорогах сторожу убезпечити себе від несподіваного нападу червоних. Ночівля ж у Тиврові була з того правила певним виключенням, зробленим з тією метою, щоб переконати місцевих жителів у силі повстанців.

Отаборившись у лісі біля Шпикова, повстанський загін щоденно поповнювався новими бійцями, які приходили з проханням допомогти

односельцям у боротьбі з продзагонами. І отаман, який оголосив цю задачу основною у своїй боротьбі, завжди йшов новоприбулим назустріч. Тому вислухавши волення селян, що прибули з сіл Сільниця та Петрашівка, про допомогу, Артем наступного дня знову розділив свій загін на дві частини.

Одна з цих частин загону під проводом помічника отамана Миколи Бондаренка здійснила несподіваний наліт на село Сільницю. Під час бою з продзагоном, що збирав продподаток у цьому селі, повстанцями було вбито двох червоноармійців.

Друга частина загону, на чолі з самим отаманом, ранком шістнадцятого серпня взяла напрям на село Петрашівку в якому теж порядкував продзагін. В Петрашівці повстанці захопили в полон продагента і червоного козака, який охороняв обоз із зібраним продподатком. Селяни, що збіглись на майдан забирати своє збіжжя, вимагали оголосити грабіжникам смертний вирок. Повстанці зв'язали полонених та привели їх на суд до отамана, який знаходився у будинку сільської ради. Коли тих завели у приміщення, де

знаходився отаман, то уважно глянувши на продагента, Артем проговорив:

- Ти ба, та це ж Степан, мій сусід з Соколинець. Чого це тебе сюди занесло, Степане, у Петрашівку? Чого дома не сиділось?!

Степан, який до цього спідлоба похмуро дивився на Артема, зненацька стрепенувся від цих слів і з надією глянув на отамана.

- Це ти, Артеме, от як довелось зустрітись. У мене ж, ти знаєш, дома жінка, діти й усі їсти хочуть. Землі ж катма, то як же нам прогостуватись, от і служу. Чув я, що і ти у свій час більшовикам допомагав, - від передчуття близької смерті у Степана судорогами зводило рот.

- Та знаю, знаю Степане. Але й ти знай, що за грабунок треба відповідати перед народом. То зараз отримаєте зі своїм подільником від моїх козаків по десять канчуків, а далше думайте як бути та жити. А попадетесь іще раз, то життя таки позбудетесь, обіцяю - з притиском відповів отаман.

Полонених вивели на майдан і принародно, заголивши спини, дали кожному по десять канчуків, а потім відпустили з Богом на усі чотири сторони.

Внаслідок того, що жнива майже у всіх селах закінчились радянська влада значно активізувала по селах збирання, так званого, продподатку. Тому серпень 1921-го року виявився для загону Артема місяцем найбільш активних дій, коли волання селян про допомогу доносились майже що з кожного села, біля якого з'являлись повстанці.

Після акцій проведених в селах Сільниця та Петрашівка обидві частини загону повернулись на місце свого тимчасового базування у лісі біля Шпикова, де на них вже очікували селяни з містечка Печера. Вислухавши тих селян, отаман розпорядився вислати чоту повстанців їм на допомогу. Внаслідок цього, наступного дня сімнадцятого серпня в містечку Печера повстанці захопили в полон трьох продагентів. Провчивши канчуками, цих полонених теж потім відпустили.

За інформацією окремих мешканців Шпикова, що мали симпатію до повстанців, у район базування загону Артема Онищука мали невдовзі прибути каральні частини 24-ї піхотної дивізії. Тому, отаман не став очікувати ймовірного оточення загону в Шпиківських лісах, а вирішив здійснити рейд у зворотному напрямку назад до

попереднього місця базування у Шендерівському лісі.

Вже в ніч на вісімнадцяте серпня загін Арема Онищука, переправившись через річку Південний Буг біля села Никифорівці, і, отримавши відповідну інформацію від перевізника Петра, проводить акцію в сусідньому з Никифорівцями селі Лука-Немирівська. Неочікуваний напад на міліцейську залогу дозволив поповнити запаси загону зброєю та шістьма кіньми. Місцевих міліціонерів, як і в більшості попередніх випадків сутичок з представниками цивільної більшовицької влади, повстанці вбивати не стали, а провчивши канчуками, відпустили на волю.

Переночувавши в Луці-Немирівській, ранком наступного дня загін перемістився у село Потуш. У цьому селі повстанці реквізували у продзагону та роздали селянам більшу частину з ста пудів зерна, раніше зібраного, так званого, продподатку. Як і в попередніх випадках реквізування повстанці обмежились тільки вилученням продподатку і знову відпустили на волю продагентів.

За час, що пройшов з моменту зайняття містечка Тиврів чисельність загону збільшилась за рахунок жителів сіл волості майже до ста

вершників. Однак, незважаючи на наявність досить значної військової сили, більшість акцій загону Артема Онищука проходили майже безкровно. І тільки у випадках збройних сутичок учасники цього спротиву були вбиті, як наприклад, це сталось у селі Сільниця. Та й до того ж самого отамана Артема у тому селі не було.

На цьому місці слід було б звернути увагу на досить гуманне відношення самого отамана Артема Онищука до полонених продагентів та червоноармійців, на відміну від відношення до тих же осіб іншого відомого отамана Орла (Якова Гальчевського-Войнаровського), який діяв у сусідніх повітах. Свою боротьбу за українську державність Артем Онищук розпочинав у 1919-му році разом з тим же Гальчевським (Орлом), знаходячись у складі старшин 61-го полку, що був на той час під командуванням підполковника Ананія Волинця. Артем Онищук служив у цьому полку сотником четвертої сотні, а Яків Гальчевський на той час був сотником гарматної батареї.

Як відомо, з історичних джерел 25-го січня 1919-го року згідно з наказом №43 штабу Холмсько-Галицького фронту гайсинський курінь

імені отамана Симона Петлюри було переформовано на 61-й піший дієвий полк у складі 19-ї дивізії з розташуванням у місті Старокостянтинові, що на Волині. Незабаром 61-й полк вирушив на Північно-Західний фронт у розпорядження його командуючого Володимира Оскілка [1,21].

З другої половини лютого приблизно до двадцятого березня 1919-го року 61-й полк вів із змінним успіхом бої проти частин Червоної армії в районі Костополь - Домбровиця (нині Дубровиця) - Століно - Речиця. Під час березневого наступу Армії УНР 61-й полк брав участь у боях біля Костополя, Немовичів і Сарн. Разом із 56-м Немирівським і 57-м Гайсинським полками біля міста Сарни, 61-й полк відкинув більшовицькі частини за річку Прип'ять. А коли наприкінці квітня Червона армія, прорвала фронт у напрямку на Житомир і Новоград-Волинський, то 61-й полк виявився в оточенні.

Ананій Волинець, отримавши спеціальне завдання від командира дивізії Добрянського, в ніч на 23 квітня з частиною своїх гайсинців прорвав фронт і вирушив у тили Червоної армії - на з'єднання з повстанцями Дмитра Соколовського,

які діяли в районі Радомишля. Волинець планував через цей повстанський район вийти в рідний Гайсинський повіт, щоб підняти там повстання проти більшовиків.

Яків Гальчевський, з рештою козаків і старшин, в числі яких був і Артем Онищук, залишився у полку і був призначений командиром 61-го полку імені Симона Петлюри. А оскільки Армія УНР відкотилася на Рівне, то Гальчевський повів свій пошарпаний полк за нею і йому вдалося вивести частину з оточення.

Невдовзі Яків Гальчевський отримав наказ Симона Петлюри прибути на станцію Радзівілів. Головний отаман наказав Гальчевському з кількома старшинами й козаками вирушити через фронт на зв'язок із партизанами та організувати акцію руйнування тилів Червоної армії. Здавши полк старшині Шинкаренкові, Яків із декількома бойовими побратимами перейшов фронт. Тоді, в травні 1919-го, і почалася його повстансько-партизанська епопея, яка тривала з невеликими перервами майже до 1925-го року.

У 1921-му році почався новий найактивніший етап повстансько-партизанської діяльності Якова Гальчевського. "Я знав, - говорив він, - що новий

повстанчий рух, який буде мною викликаний, не матиме виглядів на позитивні наслідки, особливо для учасників повстання. З периферій ми України не створимо, окупантів не проженемо, але з іншого боку не згинемо безславно, як барани, а зі зброєю в руках - по-козацьки. Дамо криваво відчутти зайдам - москалям і жидам - та своїм песиголовцям, які злигались із комунарами, що ще не все завмерло. Правда, пропаде чимало наших, згине багато невинних людей, але як ліс рубають, то тріски летять. Кожна нова жертва - цеглина в наш національний будинок, бо ніколи людська кров не ллється на марно! Думалося, а може, Захід, коли довідається про повстанчий рух, скоріше здійснить інтервенцію. А коли ні, то своїми виступами змусимо комуністичних зверхників бодай на фікцію українства... Отже, з Богом - до діла" [22].

Як військовий фахівець, Гальчевський від самого початку своєї повстансько-партизанської діяльності організував дуже ефективну розвідку та контррозвідку. Його поінформованість вражала навіть близьких товаришів. Він завжди знав, що і де відбувається, бо скрізь мав своїх інформаторів - на залізниці і телеграфі, в ревкомах і "комбєдах",

навіть у військових частинах та ЧК. Особливу увагу він надавав викриттю і знищенню "секретних сотрудників ЧК"... Він не шкодував винагород для місцевого єврейського населення. І євреї справно збирали для нього інформацію. Розуміння того, що у партизанській діяльності розвідка і контррозвідка має особливу вагу, довго оберігало життя отаману та його козакам.

Яків Гальчевський, на протипагу Артему Оищуку, був дійсно жорстоким чоловіком, який боролся за звільнення українського народу від більшовицького поневолення усіма доступними йому засобами. "Це був час, - писав він, - коли всіх майже більшовиків я із своїми козаками пускав у "розход" особисто, щоб їхня якнайбільша кількість зустрілася "там" із моїм братом! Коли мені приходилося стріляти якого комуніста, то обов'язково він діставав кулю в ніс, де брови сходились: в це місце, після страшних мук, жид Хаїм Бург із нагана застрілив мого молодшого й єдиного брата! Почуття помсти є страшне й робить людину, поки вона не заспокоїть жадоби помсти, також страшною. Всякі екекуції мені були противні та жадоба помсти і ненависть робили мене

жорстокою людиною, а головне: я мав силу зносити все, щоб найгірше досолити комуністам”.

„До нас твердий час не мав сантименту, як і люди з противного боку, - стверджував Гальчевський. - Не могли й ми мати жалості до представників совітських катівень" [20]. Не мав жалості Гальчевський і до тих українців, які зрадили свій народ і пішли на службу до окупанта - їх він винищував особливо ретельно.

10. Загін Північної повстангруппи

Надалі, з метою створення сильного ударного кулака проти червоних, і керуючись наказами командуючого Північною повстангруппою полковника Карого, Артем на деякий час об'єднується із загонами отаманів Лихо та Вогня.

Тут слід відзначити, що перед цим об'єднанням отаман Лихо, який на той час ще перебував під впливом попередніх розмов з Артемом і Ельзою, зробив спробу здатися більшовикам. Але той же Артем, який сам у свій час закликав отамана до амністії, тепер був змушений повернутись до повстанських дій і мав загін більший ніж загін

отамана Лихо. Тому він, щоб завадити здачі, арештував Лихо та весь його штаб. Однак під час цього арешту окремі члени штабу отамана Лихо, такі як Кривонос, Флерка, Рюрик і Плахотнюк втекли разом з отаманом Нечаєм та здались більшовикам. Лихо, тепер вже разом з Онищуком, знову розпочав боротьбу [2, 16].

За час що пройшов з 24-го по 27-ме серпня об'єднаний загін під загальним командуванням Артема мав чотири зіткнення з частинами 24-ї червоної піхотної дивізії в районі сіл Оляниця-Кирнасівка-Демківка-Ілляшівка. Однак, після бою в районі станції Демківка, об'єднаний загін, щоб позбутись переслідування червоних частин, знову розділяється на декілька окремих загонів.

Загін самого Артема по тому розділенню направився у ліс, що знаходиться поблизу станції Кирнасівка. Згодом надійшло повідомлення, що цим загоном у складі біля сорока вершників на перехресті доріг Печера-Рогізна-Вулига вбито помічника начальника міліції третього району Брацлавського повіту, а в селі Рогізна роздягнуто догола і відпущено начальника міліції містечка Печера.

В цей час розвідка червоних доносила: "банда відзначається рухливістю і з постійного району оперування часто ходить в південні райони Брацлавщини і Липовеччини, знову повертаючись в попередній район". Відзначалася і соціальна база повстанців: "особливо бандитськи настроєні і ставиться співчутливо до банди Артема населення сіл Потуш, Соколинці, Кліщів, Дзвониha, Колюхів, Канава і Онитківці, з молоді яких і складається банда". Зокрема, з офіційних джерел стало відомо, що активно підтримували загін Артема в Соколинцях такі його мешканці, як Охрімчук Олекса Азарович, Мельник Павло Федорович та Охрімчук Артем Опанасович [2, 20].

Тридцятого серпня 1921-го року загін Артема Онищука здійснює свій черговий напад на Вороновицький цукровий завод. Біля одинадцятої години дня на територію заводу в'їхало близько п'ятнадцяти вершників. Охорона заводу пропустила їх безперешкодно, вважаючи за загін червоних козаків. Помилка охорони сталась внаслідок того, що вершники на голові мали будьонівські папахи і були зодягнуті у штани з червоними лампасами.

Ще приблизно до трьох сотень вершників оточили територію заводу з усіх сторін. В той день повстанці реквізували з каси заводу біля п'яти мільйонів карбованців. Частково ці кошти були використані отаманом для виплати козакам свого загону грошової винагороди. Покидаючи територію повстанці відібрали у міліцейської охорони заводу затвори від їхніх гвинтівок.

Після цього, в ніч з 30-го на 31-е серпня загін Артема приблизно у півтори сотні вершників, озброєний ручними кулеметами та при чотирьох кулеметах "Максим", розміщених на тачанках, здійснив напад на Рубанський волосний виконком. Під час цієї акції було знищено усі офіційні документи волосної влади. Повстанці також реквізували для своїх потреб телефонний апарат і чотири комплекти обмундирування для міліціонерів.

Десятого вересня 1921-го року загін повстанців у складі тридцяти чотирьох кінних вершників займає село Пиляву, в якому реквізує заготовлені для продподатку шість пудів вівса та чотири пуди ячменю. Отаман залишає у цьому селі записку в якій пропонує більшовикам тримати в кожному населеному пункті охорону у розмірі не менше, як

півтори сотні шабель, інакше продрозкладка до Москви не дійде.

Після бурхливих розмов з Артемом та полковником Карим, які відбулись у період між п'ятнадцятим і двадцятим вересня 1921-го року, отаман Лихо відокремився із своїм загоном від загону Артема, залишившись у Липовецькому повіті. З моменту відокремлення, вже з двадцятого вересня отаман Лихо став діяти самостійно. Однак ця діяльність усього через два тижні по тому була назавжди припинена більшовиками.

Вже четвертого жовтня 1921-го року Лихо разом із шістьма десятками козаків його загону був оточений переважаючими силами червоних біля села Рахни-Собові (теперішнього Гайсинського району). У розпорядженні червоної частини, що оточила загін отамана, на той час була навіть артилерійська батарея. Допоміг ліквідувати загін отамана Лихо, раніше амністований більшовиками, отаман Голенко.

У тому ж бою четвертого жовтня Голенко, викликавши Лихо на переговори, поранив отамана в ногу. Отримавши поранення, Лихо з декількома козаками намагався прорвати оточення червоноармійців, проте несподівано натрапив на їх

засідку. Не бажаючи живим попасти до рук ненависного ворога, поранений отаман застрелився. Тіло мертвого отамана чекісти привезли в місто Гайсин де переможно демонстрували його місцевим жителям. Залишки загону, які вирвались з оточення під командуванням сотника Галайди, в подальшому частково добровільно розійшлись по домівках, а частково здалися владі по амністії у листопаді [16].

Решта вересневих днів 1921-го року пройшла для загону Артема Онищука в дрібних зіткненнях з червоними військами та нападами на окремі господарські об'єкти в різних населених пунктах Брацлавського повіту. Так двадцять другого вересня було знову здійснений черговий третій напад на Вороновицький цукровий завод, під час якого повстанці реквізували одного коня та чотири пуди вівса. Наступного дня аналогічний напад загоном у складі тридцяти вершників було здійснено на Тростянецьку економію.

У ці дні в загоні Артема тимчасово перебував, можливо як полонений, один з міліціонерів охорони Вороновицького цукрового заводу. За його свідченнями, сам Артем був озброєний гвинтівкою та п'ятьма револьверами різних систем. На той час

отаман мав у своєму розпорядженні біля сорока п'яти чоловік кінних козаків. Окрім того в загоні знаходились також двадцять п'ять козаків командуючого Північною повстанською групою полковника Карого. Полковник перебував у загоні Артема в період з 15 по 20 вересня разом із своїм помічником та начальником штабу повстанської групи поручиком Шевчуком.

Двадцять п'ятого вересня загін Артема, захопивши у містечку Шпиків в полон трьох червоноармійців та двох продагентів, вирушає у напрямі на село Жабокрич. Після чого вже 26 вересня 1921-го року загін Артема Онищука, підготувавши необхідний обоз з десятка підвід, що надали йому селяни навколишніх сіл, в черговий четвертий раз здійснює акцію на Вороновицькому цукровому заводі. На цей раз, на відміну від попереднього нападу 22-го вересня, повстанці завантажують на селянські вози 266 пудів (більше чотирьох тон) цукру з нового врожаю. Цей цукор отаман в основному розподіляє поміж своїми козаками та селянами навколишніх, лояльних до повстанців, сіл. Невелику частину цукру Артем розпорядився відвезти на таємну базу загону, що була закладена у Шендерівському лісі.

Відчутні втрати продовольства та цукру викликали природну реакцію у більшовицької влади і на пошуки отамана були відрядженні регулярні частини червоних козаків. Переслідуючи загін Онищука по слідах возів з цукром, наступного дня 27-го вересня 1921-го року червоні війська, наштовхнулись на його застави на околицях лісу, що знаходиться на схід від села Шендерів. В ході цього бою було вбито (за офіційними даними) шість повстанців та одного агента губчека.

Інше інформаційне повідомлення деталізує картину цього бою [2,20]. Ось що, зокрема, повідомлялось у цьому зв'язку: "За агентурними даними банда Артема в 20-30 чоловік при поганому озброєнні і недостатній кількості патронів з одним несправним кулеметом "Шоша" 27-го вересня знаходилась в лісі між селами Потуш і Шендерів, де була майже оточена першою сотнею четвертого полку червоного козацтва.

Будучи оточена, банда Артема намагалась переправитись через річку Буг у напрямку села Соколинці, але була відбита кулеметним вогнем червоноармійського взводу, розташованого по той бік Бугу. В цей час співробітник особвідділу кінного корпусу Кондратюк, який знаходився при сотні

козаків, викинув білий прапор і поїхав до Артема, щоб передати йому лист про добровільну здачу. Артем виїхав вперед свого цепу, назустріч Кондратюку, і сказав: "дай листа".

В цей час, коли Кондратюк почав діставати листа Артем пострілом з револьвера наповал вбив його, після чого разом зі всією бандою прорвався через оточуючий його ланцюг і сховався в глибині Шендерівського лісу. Під час перестрілки вбито два бандити, забрано чотирьох коней із сідлами."

Останній спалах бойової активності загону повстанців під проводом Артема Онищука спостерігався на початку листопада 1921-го року. Після попереднього бою Артем опинився у дуже скрутному становищі. В цей період окремі загони четвертого полку червоних козаків були розквартировані майже по усіх навколишніх селах, що підтримували повстанців. Місцеві більшовики, разом з червоними козаками розпочали тотальну перевірку наявності у селах окремих жителів, не безпідставно підозрюючи тих в участі у повстанстві.

Тому Артем, щоб не підставляти під удар влади лояльних до себе селян, був змушений розпустити основну частину свого загону по

домівках на зимові квартири. Про це свідчить окремі повідомлення того часу владних структур [2,20].

Так зокрема, в ніч на дев'яте листопада загін Артема в кількості семи чоловік побував у селі Стрільчинцях, де, при спробі реквізувати продовольство, зав'язався бій з розміщеною в селі залогою червоних козаків. В цьому бою вбито одного козака четвертого полку червоних козаків, а іншого козака було поранено.

Одинадцятого листопада загін повстанців у складі восьми чоловік зайняв центр сусідньої волості село Обідне. У цьому селі вони нікого не вбивали, а тільки роззброїли помічника начальника волосної міліції та політпрацівника четвертого полку червоних козаків. Остання акція загону відбулась шістнадцятого листопада 1921-го року в селі Дзвониха. У цьому селі повстанці добре провчили канчуками члена сільського виконкому та реквізували для своїх потреб трьох коней.

Після цього, напади повстанців на осередки більшовицької влади у Брацлавському повіті припинилися. Цьому сприяло настання холодів та періодичне випадання раннього снігу, що значно підвищувало ризик бути виявленими по слідах

коней. Тому Артем, керуючись здоровим глуздом та відомою інструкцією повстанського штабу, прийняв цілком виважене рішення і вирішив призупинити бойові дії до настання весни. З отаманом zostались найбільш активні учасники повстанського загону, які в той чи інший спосіб були відомі владі, як явні її супротивники і не могли відкрито з'явитись на місцях свого постійного проживання.

Майже цілий місяць з середини листопада по середину грудня Артем із своїм штабом займався підготовкою до зимівлі. Для цього було визначено три бази перебування загону, головною з яких був будинок лісника у Дзвониському лісі. Запасними базами були будинки лісників у Никифоровецькому та Шендерівському лісі. Щоб не наражатись на небезпеку викриття загін періодично вночі передислоковувся з однієї бази на іншу. Передислокація, як правило, проводилась з-за умови сприятливої осінньої погоди, при якій на землі не залишалось слідів від підкованих копит коней.

Перебазовуючись з однієї бази до іншої, Артем інколи заїжджав до сестер Тетяни та Софії. Цілком покладаючись на Тетяну і Івана, він

повідомив їм де його можна було б знайти у випадку якоїсь термінової оказії. Цілком ймовірно, що у глибині своєї душі Артем все ж сподівався отримати якусь звістку від Ельзи, незважаючи на те, що пройшло вже досить багато часу.

Останній раз така зустріч з родичами відбулась вже на самому початку грудня 1921-го року, коли загін в черговий раз перебазовувався з Шендерівського до Дзвониського лісу. Отаман розпорядився по прибутті до бази виставити по околицях сторожу та очікувати його повернення. Сам же він загляне на годинку до Тетяни та її чоловіка.

Як завжди, у цю пізню вечірню пору Тетяна з Іваном готувались до сну. Хоча на дворі вже майже стояла зима, однак роботи на селянському дворі завжди вистачало, оскільки на господарстві були двійко коней, корівка з телятком, свинки, кури та гуси.

На тихий стук у вікно виглянув сам Іван, напружено розглядаючи у нічній темряві непроханого гостя. Побачивши знайомий профіль брата Тетяни, він пішов відкривати вхідні двері. Артем зайшов у хату, привітався з родичами, але лампу попрохав не запалювати. Не потрібно

сусідам знати, хто майже вночі завітав до них у гості. У будинку поміщика Рублевського знову розташувалась чергова залога червоних козаків, то не дай Бог хтось з місцевих активістів доповість.

Артем не надовго затримався у хаті. Він тільки попрохав Тетяну з Іваном розказувати усім цікавим, що його вони вже майже місяць не бачили. Останній раз він їм, немов би сказав, що знову збирається перейти кордон, бо вже дуже притиснули його тут більшовики. В той же час сам він буде знаходитись у Дзвониському лісі. І тільки у випадку, коли прийде посильний від Ельзи, просить щоб Іван його про це терміново повідомив.

В середині грудня очікування Артема таки здійснились - звістка від Ельзи нарешті надійшла.

11. „Наречена” смерті

У кабінеті Михайла Костандогло члена колегії Подільської губчека було доволі спекотно, хоча надворі вже стояла зимова груднева прохолода. Напроти Михайла сиділа у кріслі невисока красива смуглява жіночка, з загадковими зеленуватими очима, зодягнута у перепоясану ременями шкіряну

куртку, в спідниці військового крою, взута в стоптані, але ще цілі черевики. Свою овечу шапку-папаху з п'ятикутною зіркою вона поклала на письмовий стіл співрозмовника.

- От ми й знову зустрілись, Ельзо, - тепло усміхаючись промовив Михайло, - так і не вдалось тобі від нас надовго утекти у свій Харків.

- Мне тоже приятно снова увидеть тебя, Михаил - усміхнулась у відповідь Ельза.

Вона давно здогадувалась про таємну прихильність до себе Михайла, проте не надавала цьому великого значення. Для таких відносин на які мав надію Михайло у Ельзи не було ні часу, ні особливого бажання. Їй все ще не сходив з пам'яті широкоплечий соколинецький парубок, з яким вона приводила до амністії отаманів Ходака та Нечая і з яким тоді так самовіддано кохалась [23]. Між ними в той час навіть велись розмови про те, щоб з часом справити невеличке весілля та зажити відкрито, як чоловік та дружина.

- А это правда, Михаил, что Артем Онищук организовал большую банду и промышляет разбоем на Тывровщине, - з таємною надією на негативну відповідь запитала Ельза.

- Та куди ж тут правди діти, Ельзо. Я знаю твоє відношення до Артема, та й у мене була надія, що ті інструкції які він отримував від полковника Карого, ним не виконувались. Але опісля того, як він з'явився у серпні на чолі загону і розпочав розбійничати, ті сумніви зовсім і назавжди зникли, - розвіяв таємну надію Ельзи Михайло.

Темна задума лягла на чоло Ельзи. Значить Артем не дотримав їхньої домовленості щодо відходу від повстанства, знову узявся за зброю. Зрозуміло, що і її незаперечна вина у цьому була, бо не подавала вона Артему ніяких звісток з того літнього вечора, коли вони так швидко розстались. Вона ж обіцяла влагодити ситуацію та повідомити про це Артема через родину Кулібабчуків. Але тут неждано-негадано з Харкова викликав її для термінових чекістських справ Євдокимов. І Ельза, зовсім забувши про свої недавні обіцянки, як на крилах полетіла до об'єкта свого давнього і таємного захоплення – Єфима Євдокимова.

Внаслідок цього тепер Ельзі потрібно вирішувати, на чийй вона зараз стороні. Зрозуміло, що після тих зустрічей з Євдокимовим, коли вона Артема і їхні зустрічі за п'ять місяців майже забула,

рішення Ельзи не важко було спрогнозувати. Та їй здавалось їй тепер те кохання з відстані майже в півроку часу чимось не зовсім справжнім і дуже вже схожим на попередні, майже забуті, короткочасні революційно-польові романи. І вже зовсім тьмянів образ Артема, коли на думку Ельзи надходили згадки про Єфима.

Зібравшись на нічне засідання колегії губчека, небагатослівні члени колегії Кузьма Горин, Михайло Костандогло, комендант ЧК Тібор Кіш та член надзвичайної комісії Іван Гарін, були вражені сміливою жорстокістю плану Ельзи Грундман. Ельза, яка останнім часом, за проханням начальника секретно-оперативної частини Всеукраїнської ЧК Єфима Євдокимова, була тимчасово відряджена у Харківську ЧК, недавно повернулась з настановами по ліквідації банд, що діяли на теренах Вінниччини [23,24].

Після вислуховування думок Костандогло та Грундман відносно плану ліквідації загону Артема Онищука, присутні очікували на реакцію голови Подільської ЧК Леоніда Заковського. Тримаючи в руках запалену цигарку, він тим часом з задумом розглядав щось за вікном кабінету.

- Ну, а якщо Артем не повірить нашим обіцянкам. Він же не такий дурний, щоб надіятись на повторну амністію? Знає, що повторних амністій ми не практикуємо. Тих хто вдруге став бандитом розстрілюємо, — промовив, нарешті, Заковський — Розумієш, Ельзо, на що ти йдеш?

- Я уверена, что лично мне он поверит. Не может не поверить, он хитрый, но я все таки женщина, и его перехитрю.

Заковський встав з-за столу, трохи кульгаючи на поранену ногу, підійшов до вікна затягнутого легкою памороззю. Потом повільно повернувся та підійшов ближче до Ельзи. Рука Заковського ласкаво лягла на її тендітне плече.

- Звичайно, ми усі розуміємо, який ризик це буде для тебе, Ельзо. Але Артема потрібно за всяку ціну знешкодити. Враховуючи ж ваші попередні стосунки, шила ж у мішку не втаїш, він повірить хіба що тільки тобі одній. Доведеться все ж ризикувати, щоб через цю особисту свою жертву довести відданість справі революції, - продовжив голова ЧК свою мову.

- Але як ми повідомимо Артему, що ти знову з'явилась у Вінниці та хочеш з ним зустрітись?

- Я думаю, что это можно сделать через его сестру Татьяну и ее мужа Ивана Кулибабчука, которые проживают в Колюхове и знают меня, как невесту Артема. Когда-то мы с Артемом обговаривали такую возможность, - продолжила свою думку Ельза.

- Я думаю, что Иван знает, где находится Артем и передаст ему мое письмо.

- Ось і добре! Завтра ж відправляємо гінця у Колюхів, – Заковський встав з свого крісла, - а тепер усі вільні.

Загриміли стільці, чекісти, поправляючи свої ремені та надіваючи кашкети і кожанки, один за одним виходили в коридор. Останніми з кабінету вийшли Костандогло та Грундман, які разом пішли в кабінет Михайла уточнювати подальші деталі плану дій.

Наступного дня до Колюхова помчав посильний з листом від Ельзи Грундман до Артема Онищука. В тому листі Ельза запрошувала Артема прибути до Вінниці. Вона докоряла Артему, за те, що він забув їхні домовленості пересидіти десь у запіллі лиху годину, а знову став до повстанства. Проте, усе ще можна виправити і їй таки вдалось

переконати Заковського розпочати з Артемом переговори про амністію його особисто та загону.

Місячного грудневого вечора мовчазними вулицями Вінниці, що вже потихеньку відходили до сну, у зворотному напрямку знову промчав таємничий вершник глухо гуркочучи копитами коня по кам'яній бруківці. По коню, який важко дихав, було видно, що дорога видалась не дуже близькою. Вершник зупинився біля брами Подільської губчека, та, не злазячи з свого коня, прогупотів по ній ручкою нагайки. Коли в прочиненому отворі вхідної хвіртки показала голова вартового, вершник тихо промовив охриплим голосом:

- Пропусти мене до Ельзи, лист до неї маю від Онищука.

В своєму листі Артем у свою чергу докоряв Ельзі, що вона теж його забула, бо вже майже півроку не було від неї жодної звістки. Проте, він все ж згоден розпочати переговори з губчека, але тільки за умови того, що губчека попередньо пришле до нього для розмови саму Ельзу.

Така вимога Артема була, звичайно, передбачена планом Ельзи та колегії губчека. З однієї сторони він мав бажання особисто

зустрітися з своєю „нареченою”, щоб зрозуміти наскільки змінилося за цей час її ставлення до колишнього „нареченого”. А з другого боку він міг би тоді залишити Ельзу у своєму загоні у якості заручниці, щоб гарантувати своє життя при не досягненні згоди у переговорах. Єдине чого не знав Артем, це того, що цей підступний план колегії Подільської ЧК, розроблений та запропонований безпосередньо самою Ельзою Грундман, і полягав у тому, щоб за будь яку ціну виманити його у Вінницю, а там заарештувати.

Якщо все задумане вдасться, то арештований Онищук можливо не дуже буде опиратися і напише лист своїм козакам, що переговори завершилися вдало. А по тому, запропонує їм прибути разом з Ельзою у Вінницю для амністії.

А якщо і ця задумка не вдасться, то вона вже сама, або за допомогою Тібора Кіша, який буде її супроводжувати спробує звільнитись з під варти бандитів. Не вперше ж їй, кавалеру чотирьох орденів Бойового Червоного Прапора, було грати у такі жорстокі ігри з ворогами революції, безсумнівно вдасться така гра і на цей раз. А як запасний варіант, за ними поїде іще один співробітник губчека замаскований під місцевого

селянина, щоб по слідах коней визначити дорогу до зимової бази банди, а потім приведе туди загін червоноармійців.

І все тут було б логічним та виправданим, якби це був не Артем Онищук, з яким вона провела майже місяць в поїздках до отаманів та довгі ночі кохання. Здогадуючись про цю особливість, навіть загартовані революційним „беспределом” члени колегії і співробітники губчека подивлялись на цю жорстоку красиву жінку з ледве прихованим страхом.

До місця розташування загону Артема Ельза та Тібор Кіш їхали у супроводі посланця Артема. Того звали Микола Бондаренко і він за його словами був у отамана за помічника. Микола вів подорожніх до бази загону манівцями, більшою частиною через ліси, щоб вони не змогли запам'ятати дороги. Тим більше, що і Артем його попереджував, що за ними може бути таємний супровід, для того щоб розвідати шлях.

Тому Микола, розважаючи в дорозі Ельзу сільськими небилицями, виїхавши з Вінниці, не взяв прямого напрямку на містечко Тиврів. Він поїхав польовими та лісовими дорогами навкруги течії річки Південний Буг, оминаючи села

Бохоники, Рівець, Могилівку, Борсків, Сутиски, щоб виїхати з протилежної до Колюхова сторони Дзвониського лісу.

Микола декілька раз зупинявся, злазив з коня, та запрошував подорожніх наслідувати його приклад. Ельза розуміла, що усе це Микола робить для того, щоб пересвідчитись чи нема за ними переслідувачів. У районі сіл Ровець, Могилівка та Борсків Микола застосував іще один метод, щоб відірватись від можливих переслідувачів. Для цього він направив свого коня у русло невеликих річок, що впадали у Південний Буг біля цих сіл, та примушував їх їхати цим руслом з кілометр, чи півтора, поки не зустрічалась якась дорога з коліями вкачаними саньми та кіньми.

Таким чином, подорожні добирались до місця призначення майже цілий день, і тільки надвечір наблизились безпосередньо до Дзвониського лісу. Перед в'їздом у ліс Микола запропонував Ельзі і Тібору зав'язати очі хустинками, пославшись на відповідне розпорядження отамана.

- Також батько наказали здати пушки, так що, будьте добрі, передайте їх мені, - додав Микола.

Коли очі були зав'язані і пістолети опинились за поясом у Миколи, той взяв за повід коня Ельзи і

направився на нешироку лісову дорогу. Кінь Тібора сам йшов за попередніми двома кіньми, не відстаючи від них ні на крок. Гучно тріщали під копитами коней сухі лісові гілки, лавинами осипався на вершників сніг з навколишніх дерев. Незабаром біля дороги почувся тривожний вигук:

- Стій, хто там їде?!

Микола потягнув за повід та зупинив свого коня. За ним одразу ж зупинились і інші два коня каравану. З лісу знову почулось:

- А це ти Миколо, батько тебе вже зачекався, переживає чи не сталось чого лихого.

- Та поки що Бог милував, ото везу батьку гостей з Вінниці, - відповів Микола вартовому.

Коні рушили далі, і незабаром виїхали на велику галявину перед будинком лісника де й зупинились.

- Та розв'яжи, Миколо, нарешті гостям очі, щоб не дай Бог не осліпли - почула по тому Ельза, дещо хриплий від лісового відпочинку, голос Артема. І коли його наказ було виконано, отаман продовжив.

- Розшукала таки мене нарешті „наречена”. То може розпочнемо одразу ж до весілля готуватись, чи як?

Голос отамана звучав доволі насмішкувато.

- Тоді я зараз надішлю до Івана з Тетяною гінця, бо не можуть бідолашні дочекатись, коли і на моєму весіллі погуляють.

- А ты что, прямо сейчас женится собрался?! Или может немного обождешь, пока я с дороги умоюсь и отдохну, - насторожено, але підтримала жартівливий тон отамана Ельза.

- А чого чекати? Я тут уже майже півроку тебе очікую, то вже й надію по лісах розгубив. Колись же ми на цю тему часто розмовляли, тоді тобі подобалось. А зараз щось ти бачу не в гуморі, - не зупинявся отаман у своїх кпинах.

- Я для этого и приехала, чтобы поговорить, но, наверное, немного позже, когда останемся наедине, без этих твоих любезных, но довольно заросших сватов - не згоджувалась Ельза з таким швидким переходом до підготовки весілля.

По тих словах „нареченої” Артем припинив нарешті словесну перепалку та розпорядився провести її у свою кімнату. Тібора, тим часом, відвели у флігель, де розташувались нечисленні козаки загону Артема. Коли Ельза привела себе в порядок з довгої дороги, розпочалась її важка і довга розмова з Артемом. Той довго не бажав

вірити, що Ельзу привело сюди у засніжений зимовий ліс тільки їхнє колишнє кохання, дуже вже довгою виявилась та дорога. Ельза ж, як могла переконувала отамана, що якраз тільки коханням і керувалась, бо інакше і не поїхала б – занадто великий був для неї ризик тієї поїздки.

За розмовами та згадками про спільні подорожі до отаманів, про дні та ночі кохання, минув вечір, і коли після ситної вечері Ельза без особливих вагань, як і колись палко та жагуче, віддалась Артему, то у того зникли останні сумніви щодо її почуттів. Проте сумніви у отамана зникли тільки відносно самої Ельзи, внаслідок того, що вона, як і майже більшість жінок, у глибині своєї душі була дуже гарною артисткою. Сумніви ж відносно результатів майбутніх переговорів з Заковським не полишали голову отамана навіть у часи того нічного амурного безсоння.

Однак ранком, одразу ж після сніданку, Артем наказав своєму ординарцю Семену Сичу сідлати коней і їхати з ним у Вінницю. А Ельзі сказав по тому:

- Добре, кохана, я вірю тобі, і тому поїду на розмову з Заковським. Проте, хоча я тобі особисто і вірю, однак не впевнений в тому що в ЧК

замислили саме те, в чому ти мене так палко переконуєш. А тому я залишу поки що вас з Тібором тут у загоні, як заручників. У випадку, коли мене там заарештують, ви обоє помрете.

Безпосередній свідок і учасник тих подій, колишній чекіст Никифор Арсенович Новиков, у своїх спогадах писав [20]:

- „Успіхи Червоної армії на фронтах і ліквідація багатьох банд на Поділлі змусили Артема звернутись в Подільську губчека з проханням про помилування. Комісія дала згоду на переговори і запросила Артема в Подгубчека. Він прибув на переговори із своїм штабом – 5 чоловік, а весь загін знаходився у лісі. Переговори велись у кабінеті голови Подгубчека тов.Заковського. Артем сидів у кріслі навпроти Заковського, тримав у руці маузер на бойовому взводі, а решта бандитів стояли. Нас чекістів у кабінеті було чоловік вісім. До нашого завдання входило обеззброїти бандитів. Ця операція була виконана успішно. Один із наших співробітників міцним ударом по руці Артема вибив маузер, інших ми негайно обеззброїли.

Після цього голова Подгубчека Заковський дав Артему аркуш паперу і останній писав під диктовку

Заковського вказівки своєму загону, що знаходився у лісі, щоб увесь загін прибув у Губчека, оскільки переговори закінчились успішно. Наступного дня прибув із лісу загін у повному складі, приблизно 160 чоловік. На засіданні Колегії було винесено рішення – всіх бандитів, які потрапили у банду вперше підвести під амністію і розпустити по домівках. Що стосується решти, які вже будучи амністовані, знову пішли у банду, застосувати до них відповідні заходи покарання.”

(Примітка автора: Тут щось у спогадах очевидця, можливо у зв'язку з його похилим віком, не відповідає інформації отриманій з інших історичних джерел. Так відомо, що загін Артема на початку листопада 1921 року був розпущений ним на зиму по домівках, про що свідчать офіційні повідомлення влади за останній місяць діяльності загону. В середині грудня 1921 року Артем з'явився на переговори з Заковським тільки вдвох з ординарцем, а наступного дня у Вінницю до амністії прибуло ще шість чоловік, що додатково підтверджується списком розстріляних повстанців та згадками про чисельність загону в період з 7 по 16 листопада.)

31 грудня 1921 року в губернській газеті „Вісті” з’явилось коротке повідомлення [20]. В ньому наводився список осіб, розстріляних за постановою колегії Подільської губернської ЧК. В цьому списку виділялось знайоме прізвище – Онищук Артем Євгенович (розстріляний за бандитизм).

Трохи нижче подавався список інших осіб, про яких було сказано що вони були „вбиті при роззброєнні, як такі що чинили опір”. В цьому списку згадуються ті шестеро повстанців, які прибули з лісу разом з Ельзою Грундман та Тібором Кішем і здались владі на другий день після арешту Артема Онищука. Ось цей список: Збужинський Павло, Кирилюк Парамон, Кондратюк Сергій, Онищук Клим, Козловський Петро, Василь (прізвище невідоме). Вже 10 січня 1922 року був розстріляний Сич Семен, який згідно вироку „вже до вступу у банду був таємним освідомлювачем Артема та брав участь у нальотах і боях з червоноармійськими частинами” [2, 20].

В той же час відомо, що не всі сподвижники Отамана Артема здались по амністії і були на той час розстріляні. Так зокрема ад’ютант Артема - Сидір із залишків загону отамана з часом

організував новий повстанський загін. От що відомо з цього приводу з історичних джерел [2].

Повстанський отаман Сидір (Андрущенко Сидір Григорович), народився 1898 року в селі Спасів тепер Сокальського району Львівської області в сім'ї селянина-бідняка. Брав участь у першій світовій війні. Після виникнення Західноукраїнської народної республіки служив командиром відділення 13-го полку 7-ї бригади Української Галицької Армії. Воював проти поляків та денікінців. Двічі був важко поранений. Після останнього поранення у вересні 1919-го року наймитував у селах Немирівського району, зокрема у селі Соколинцях теперішнього Тиврівського району.

В жовтні 1921-го року познайомився у цьому ж селі з «отаманом Брацлавщини» Артемом Онищуком і невдовзі став його ад'ютантом. Після ліквідації загону Артема в грудні 1921 року переховується, перебиваючись випадковими заробітками. На початку травня 1922 року з мешканців сіл Кліщева, Пиляви, Сутисок, Соколинців, організовує свій перший загін (Касьянов Петро, Залуцький Іван, Кисляков Іван, Твардовський Петро, Шеванюк Іван, Кабанчук

Володимир, Луценко Афанасій, Левчук Оксеній). Зазначений загін п'ятнадцятого травня 1922-го року здійснив безкровний напад на склад Сутиського кооперативного технікуму.

Після цього повстанці розходяться по домівках. На початку жовтня 1922-го року в Михайлівському лісі Сидір знову формує загін. На початку листопада того ж року він разом з отаманом Микитою Дзюбанчуком здійснює напад на Сутиський виноробний завод. Об'єднаний загін отаманів налічував дванадцять чоловік. Після цього акту кожен з отаманів продовжує діяти самостійно.

В ніч на двадцять перше грудня 1922-го року співробітниками каральних органів отаман Сидір був вистежений і схоплений в колишній економії поміщика Ярошинського «Польовий тік», що поблизу села Потуш. Другого серпня 1923-го року Подільським губернським судом Сидора Андрущенко засуджено до смертної кари і вирок виконано двадцятого вересня 1923-го року.

Спогади про останні часи життя отамана Сидора залишив автор «Холодного яру» Ю.Горліс-Горський («Спогади». - Н.-Йорк, 1977, с. 114 - 115): «Пригадую собі струнку постать Сидора, у подертому селянському вбранні, босого, без шапки,

з якимсь занадто ідеалістичним поглядом карих очей. Пригадую хвилююче прощання через тюремне вікно, коли його забирали... на смерть...

Коли зачала судити його «надзвичайна сесія» Губсуду й головуючий, начальник Губвідділу ГПУ, Ліплевській почав: «Іменем Української Соціалістичної Радянської Республіки об'являю засідання...», - Андрущенко його перервав: - «Яке маєш право ти, Ліплевській, - жид, ти Петерс - латиш, ти Віленській - москаль, яке ви всі маєте право судити мене іменем Українського Народу, за який я віддаю життя?!». На запитання чи визнає себе винуватим, відповів:

- «Перед вами - так. Перед українським трудовим народом - ні. А взагалі не маємо чого з вами довго розмовляти... Я робив своє діло - ви робіть своє».

Епілог

Ось так завершилась коротка, але яскрава життєва дорога одного із народних отаманів націонал-патріотичного руху Артема Євгеновича Онищука. Особливу роль у цьому завершенні

відіграла полум'яна революціонерка з далекої Латвії, яка „чомусь” довгий час проявляла свій палкий революційний „талант” саме на теренах України. Якщо ми тут додатково звернемо увагу на останні слова сподвижника Артема у повстанській справі Сидора Андрущенка, то „несподівано” виявимо, що долю Українського народу у період 1918 -1922-го років вирішували чомусь не самі етнічні українці, а так звана „п'ята колона” російського революційного експансіонізму – латиші, венгри, болгары, росіяни, євреї та інші іногородні зайти.

На жаль, вся тисячолітня історія становлення української державності постає перед нами яскравим прикладом героїчних звитяг низових представників українського народу, при повній нездатності провідників цієї державності об'єднатись перед загрозами з боку Росії, Польщі, Румунії, Австро-Угорщини та інших держав-загарбників. Додатково ця нездатність завжди доповнювалась тотальною зрадою національних інтересів з боку, сформованої зовнішніми чинниками через страх, підкуп, чи революційну необхідність, так званої, „п'ятої колони”. А в результаті діяльності цієї „колони”, як відомо,

періодично відбувалась втрата української державності. Прикладом можуть бути як періоди відносної самостійності гетьманської України Богдана Хмельницького та Івана Мазепи, періоди існування Української та Західноукраїнської народних республік 1918-1921-го років, так і сучасний період розвитку незалежної Української держави протягом 1993-2010 років (не дай Бог здійснитись цьому пророцтву).

Втім повернемося до подальшої долі об'єкту такого фатального кохання нашого героя. Відомо, що життя Ельзи Грундман, хоча й не одразу після закінчення громадянської війни, склалась не менш трагічно ніж у підступно обманутого та зрадженого нею українського патріота і народного отамана Артема Онищука. Незважаючи на свою жорстоку рішучість у вирішенні справ революції, Ельза так і не зуміла в подальшому знайти своє особисте місце у мирному житті Країни Рад. Адже жінці такої шаленої долі, яка звикла в ім'я революції не особливо задумуючись над докорами душі, з плеча рубати голови не тільки ворогам, але й коханим і найближчим друзям, зовсім не просто було зняти з себе теплу овечу шапку і шкіряну чекістську куртку та надіти замість них красиве шовкове плаття, чи

зробити привабливу хімічну зачіску. Приклавши безпосередні зусилля до обману, зради та фізичного знищення, закоханого в неї Артема Онищука, а за ним і ряду інших народних отаманів, у квітні 1922 року Ельза Грундман (дивись фото) була призначена за рекомендацією Єфима

Євдокимова
начальником
агентурного
відділення
Харківської
ВУЧК [15,25].

В 1923-му
році вона
прибула в
Ростов-на-
Дону
працювати
помічником
начальника

інформаційно-агентурного відділу Полпредства ГПУ, начальником якого було призначено того ж Єфима Георгієвича Євдокимова. А з 1925-го року Ельза стає вже його особистим помічником - секретарем полпредства, після чого в 1928-му

отримує чергове підвищення і призначення начальником секретного відділу Полпредства ГПУ в Ростові-на-Дону.

В 1929-му році у зв'язку з переводом Євдокимова на інше місце роботи, Ельза Грундман переїжджає до Москви на посаду співробітника ОГПУ. Деякий час по тому Ельза спробувала працювати секретарем в наркоматі. На початку тридцятих років 20-го століття вона з палкістю, властивою її екзальтованій революцією натурі, безоглядно закохалась в начальника Московського карного розшуку. Зав'язався бурний короточасний роман у процесі якого Ельза стала домагатись від начальника МУРа того, що, як правило, намагається домогтись від свого коханця майже кожна неодружена жінка. Однак кинути своїх малолітніх дітей, щоб задовольнити нестримні вимоги Ельзи, начальник розшуку так і не зміг.

І тоді Ельза Грундман зробила черговий рішучий крок, так як це вона неодноразово робила у своєму неординарному житті, коли поставала перед жорстким вибором (згадаємо тут трагічну долю Артема Онищука). І тоді, тридцятого березня 1931-го року, ця невгамовна сорокарічна жінка дістала із столу свій наградний чекістський маузер

і самотійно здійснила акт розплати за свої численні криваві гріхи та зради, вистріливши з нього прямо у свій висок...

Як відомо, яскравим літературним прототипом Ельзи Грундман стала героїня повісті Олексія Толстого «Гадюка». Тому і закінчити цю трагічну історію останніх років життя подільського отамана Артема Онищука дуже хочеться дещо перефразувавши мудрий народний вислів „гадюці по заслугі”!

Історичні та літературні джерела

1. Р.Коваль, К.Завальнюк, Трагедія отамана Волинця, К.: Діокор, 2002. – 288 с.
2. К.Завальнюк, Лицарі волі, Вінниця.: Логос, 2000 рік.
3. Державний архів Вінницької області (ДАВО) ф. Р-2625 оп. 2, спр. 109, арк. 135
4. К.Завальнюк, Легендарна отаманша Маруся, газета „Маяк” (Тиврів), 19 вересня 1998 року.
5. ДАВО, ф. Р-925, оп/ 8, спр.80, арк. 253).
6. ДАВО ф. Р-1139, оп. 1, спр. 80, арк. 38
7. Марценюк П.І., Над Бугом-рікою, частина перша, м.Вінниця, ПП Власюк, 2004 рік.
8. П.А.Стегній, СЕЛЯНСЬКІ ПОВСТАННЯ В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ ЧАСТИНІ УСРР У 1921-1923 РР. (на матеріалах петлюрівського руху) Автореферат дисертації к.т.н., м.Запоріжжя, Запорозький державний університет, 2000 рік.
9. Інформаційні доповіді про внутрішнє становище УНР, ЦДА України, фонд канцелярії директорії УНР, оп.2.спр.113.
10. На защите революции, Из истории Всеукраинской Чрезвычайной комиссии 1917-1922

год, Сборник документов и материалов, - К.: Политиздат Украины, 1971 – 560 с.

11. Зінченко А., Петров Л. Селянство Поділля у повстанському русі 1919-1926 рр. // Сучасність. - 1997. - № 12. - С. 74-85.

12. Докладная записка о бандитизме на Правобережье за время с ноября 1920 по апрель 1921 года, ЦДАУ, фонд „Постоянного совещания по борьбе с бандитизмом при СЕК УССР”, оп.1, спр.17.

13. Приказы отамана Хмары, 24 января – 8 апреля 1921 года, той же фонд, оп.1., спр.79.

14. Василий Бережков, Снежана Пехтерева, Женщины-чекистки, Санкт-Петербург.: Нева, 2003 год, стр.132-140.

15. Ельза Грундман, Біографчні дані, Вікіпедія.

16. Вітковський В. Товариш Ельза // Шляхами чекістської долі. - К.: Політвидав України, 1988. - С. 53 – 78.

17. Інформація про Тиврів, www.zerkalo-nedeli.com/nn/show/403/35542/

18. Пограничные войска СССР. 1918-1928 гг. Сборник документов. - М.: Наука, 1973. - 927 с.

19. Збірник матеріалів „Вінниччина в період 1921-1925 роки”, Київ, 1976 р.

20. Інформація надана головним архівістом ДАВО, кандидатом історичних наук, Констянтином Вікторовичем Завальнюком, лютий 2010 року.

21. Коваль Р., Отаман святих і страшних. - Київ, 2000.

22. Я.Гальчевський-Войнаровський, Проти червоних окупантів. – Краків.: Українське видавництво, 1941 рік.

23. В.Рибалко, „Ельза – любов моя”, стаття в газеті „Вінницька правда” за 7 січня 1987 року.

24. Ерик Котляр, Конец бандитской вольницы, Сборник рассказов о известных чекистах, М.: 1964 г., с.94-97.

25. Єфим Євдокимов, Біографічні дані, Вікіпедія.

Літературно-художнє видання

Валерій Пантелеймонович Марценюк

Трагічна любов отамана Артема

Редактор В.Цибуля

ПП „Радіоінформ”

Свідоцтво Держкомінформу України

Серія ДК №3445 від 01.04.2009 року.

21021, м.Вінниця, а/с 2147

Підписано до друку 18.07.2010 року.

Папір офсетний. Гарнітура Arial.

Друк різнографічний. Наклад 125 прим.